

“НАПОЛЕОНІДА” НА СХОДІ ЄВРОПИ

ВАДИМ АДАДУРОВ



УЯВЛЕННЯ, ПРОЕКТИ
ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ФРАНЦІЇ
ЩОДО ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ОКРАЇН
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ



**“НАПОЛЕОНІДА”
НА СХОДІ ЄВРОПИ**

ВАДИМ АДАДУРОВ

**“НАПОЛЕОНІДА”
НА СХОДІ ЄВРОПИ**

УЯВЛЕННЯ, ПРОЕКТИ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УРЯДУ ФРАНЦІЇ
ЩОДО ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ОКРАЇН
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХІХ СТОЛІТТЯ

Видання 2-ге,
доповнене і перероблене



ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

2018

Вадим Ададуров.

“Наполеоніда” на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії на початку ХІХ століття. Вид. 2-ге, доп. і переробл. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2018. 624 с. ISBN 978-617-7608-05-8

У монографії досліджується ставлення уряду Франції доби Нанолеоона І до південно-західних земель Російської імперії, які сьогодні належать до складу Української держави. Це ставлення розглядається як багаторівневе історичне явище, яке, хоч формувалося під впливом військово-політичного зацікавлення Нанолеоона Східною Європою, визначалося змістом інформаційних потоків, які наснажували уяву французьких діячів, а також особливостями культурних узвичаєнь, світогляду, ментальності цих представників західної цивілізації. Головною джерельною базою дослідження стали документи з архівів Франції, Австрії, Польщі й України. Серед використаних у дослідженні наукових методів важлива роль належить інструментарію культурної антропології та психології уяви, який допомагає зрозуміти історичну реальність з точки зору її безпосередніх акторів, тобто Нанолеоона і його політичного оточення.

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського Католицького Університету
(протокол № 5 від 22.03.2007 р.)

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини
Александра Поля Верона-Беллекура “Алегорія до слави Наполеона Першого.
Муза Клію показує націям пам’ятні факти його царювання”, 1806 р.
Художнє зібрання Лувру

На форзацах поміщено фрагмент карти геополітичних змін у Східній Європі
(автор Роландр, 1812 р.).
*Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України,
відділ рукописів*

Всі права застережено. Жодна частина цієї книжки не може бути відтворена
в будь-якій формі без письмового дозволу власників авторських прав.

© Видавництво УКУ, 2018
© Ададуров В. (текст), 2018

ISBN 978-617-7608-05-8

ЗМІСТ

| | |
|--|-----|
| Передмова Автора до другого видання | 9 |
| Перелік скорочень | 16 |
| Вступ | 17 |
| Частина I. УЯВЛЕННЯ | |
| Розділ 1. Методологія та джерела історичної реконструкції уявлень уряду Нанолеоона І про південно-західну частину Російської імперії | 65 |
| Розділ 2. Таврійська, Херсонська та Катеринославська губернії в уяві французьких урядовців доби Нанолеоона | 97 |
| <i>Географія, клімат і ресурси</i> | 97 |
| <i>Населення</i> | 99 |
| <i>Портові міста</i> | 102 |
| <i>Російська адміністрація та симпатії населення до Франції</i> | 107 |
| Розділ 3. Волинська, Подільська та Київська губернії в уяві французького уряду | 113 |
| <i>Географічне положення і природні ресурси</i> | 113 |
| <i>Чисельність населення та найважливіші міські центри</i> | 141 |
| <i>Структура, етнічний та релігійний склад, політичні орієнтації суспільності</i> | 152 |
| Розділ 4. Малоросійські губернії в уяві французького уряду | 178 |
| <i>Географічні, адміністративні й національні межі</i> | 178 |
| <i>Національний і суспільний склад населення, його матеріальна та духовна культури</i> | 184 |
| Розділ 5. Ставлення населення Малоросії до французької експансії ... | 198 |
| Розділ 6. Українське козацтво в уяві французького уряду | 211 |
| Розділ 7. Між політикою і наукою: наполеонівський публіцист Шарль Луї Лезюр і його “Історія козаків” | 229 |

Частина II. ПРОЕКТИ

| | |
|---|------------|
| Розділ 1. Історіографічні та методологічні зауваження | 249 |
| Розділ 2. Економічні інтереси на службі великої політики: проекти французького проникнення на причорноморські ринки Російської імперії | 254 |
| Розділ 3. Проекти військової диверсії в південно-західному пограниччі Російської імперії під час війни 1806–1807 рр. | 269 |
| Розділ 4. Плани французького командування стосовно південно-західних окраїн Росії під час підготовчого та наступального етапів військової кампанії 1812 р. | 296 |
| Розділ 5. Про план Наполеона відступити з Москви на Україну: деконструкція одного історичного міфу | 353 |
| Частина III. ДІЯЛЬНІСТЬ | |
| Розділ 1. Спроби французького проникнення на південні ринки Російської імперії | 383 |
| Розділ 2. Діяльність французької розвідки щодо південно-західного пограниччя Російської імперії | 396 |
| <i>Формування осередків французької розвідки вдодовж західного кордону Росії в період підготовки до війни 1812 р.</i> | <i>396</i> |
| <i>Створення та діяльність французької резидентури в Галичині під час війни 1812 р.</i> | <i>412</i> |
| <i>Діяльність координаційних центрів французької розвідки на території Росії під час війни 1812 р.</i> | <i>437</i> |
| Розділ 3. Діяльність французького командування щодо організації військової операції на Волині (липень – грудень 1812 р.) | 466 |
| Висновки | 519 |

| | |
|---|------------|
| Додатки | 529 |
| <i>Документ 1-А. Уривок зі “Статистичного опису Малоросійського губернаторства (котрий містить описи Чернігівської та Полтавської губерній)”</i> | <i>529</i> |
| <i>Документ 1-Б. Уривок зі “Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній”</i> | <i>535</i> |
| <i>Документ 1-В. Уривок зі “Статистичного опису Київської губернії”</i> | <i>538</i> |
| <i>Документ 2. Уривок із меморандуму дивізійного генерала Міхала Сокольницького “Оцінка постійних і активних сил, якими зможе послужитися Польща в її цілості, а також її кордонів, виключно з погляду їхнього воєнного значення”</i> | <i>541</i> |
| <i>Документ 3. Уривок із меморандуму Роландра “Європейська угода, або Вічний мир”</i> | <i>547</i> |
| <i>Документ 4. “Інструкція для графа Тадеуша Морського, імператорського комісара-організатора у провінціях Поділля, Волинь та Україна”</i> | <i>553</i> |
| <i>Документ 5. “Стихи Твердовскаго”</i> | <i>562</i> |
| <i>Коментарі</i> | <i>565</i> |
| Перелік використаних джерел і літератури | 567 |
| <i>Архівні документи</i> | <i>567</i> |
| <i>Опубліковані матеріали</i> | <i>573</i> |
| <i>Література</i> | <i>581</i> |
| Іменний покажчик | 599 |
| Географічний покажчик | 610 |
| Summary | 619 |
| Анотація | 620 |
| Resumé | 622 |

ПЕРЕДМОВА АВТОРА ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Незадовго до того, як Архів Міністерства закордонних справ Франції було перенесено з головної будівлі цього відомства на Орсейській набережній у Парижі до містечка Курнев та перейменовано в Дипломатичний архів, мені десь із півсотні разів довелося брати участь у своєрідному “археографічному церемоніалі”, що здійснювався кожного разу перед початком робочого дня в передпокої цієї поважної установи, мабуть, уже не одне десятиліття. За кілька хвилин перед відкриттям, коли на реєстрації в обмін на посвідчення особи та читацький квиток починали видавати жетони для користування читальним залом, тут згромаджувалося багато дослідників. Отримавши жетон, вони негайно бігли навипередки, не зважаючи на вік чи поважний вигляд декотрих з поміж себе, щоб зайняти найзручніші місця в читальному залі або ж отримати доступ до небагатьох апаратів для перегляду мікрофільмів. Кількість місць у залі була вкрай обмежена, і ті, кому не пощастило отримати свій жетон о 9-й ранку, мусили очікувати, поки хтось із читачів покине приміщення Архіву та здасть жетон. Таке очікування іноді могло тривати цілу годину чи й довше. Ця ситуація навчила мене регулярності в археографічних практиках. Згодом ця навичка стала мені у пригоді в деяких інших архівних установах, зокрема у Домашньому, Придворному та Державному архіві у Відні й у Таємному архіві Ватикану, читальні зали яких теж не розраховано на велику кількість відвідувачів. Азарт дослідника, який щоранку займає своє місце в читальному залі великого європейського архіву, можна порівняти хіба що з потраплянням на концерт відомого виконавця, з одною лише відмінністю: друге трапляється відносно нечасто, а перше – чи не кожного ранку. Тоді перебуваєш у прекрасному передчутті якоїсь нової знахідки і, чесно кажучи, майже завжди виходиш з архіву в піднесеному настрої людини, оптимістичні очікування якої справдилися.

В Архіві Міністерства закордонних справ Франції я працював над дисертацією про релігійну політику Наполеона у Варшавському герцогстві, тож переглядав листування між міністерством і посольствами у Варшаві та Дрездені. Однак, розчитуючи

ці рукописи, я не міг не зауважити, що в дипломатичному листуванні міститься величезна кількість свідчень стосовно територій, які належать сьогодні до складу України. Я почав читати й копіювати ці документи, і незабаром робота, котру я виконував, так би мовити, позапланово, трактуючи її як хобі, почала займати основну частину мого часу. Поступово я переключився на кореспонденцію з дипломатичними установами в Росії, Австрії, Туреччині, збірки меморандумів та розвідувальних даних. Далі мені довелося ділити свій час між обов'язком перед університетом, у якому я навчався на докторантських студіях, і задоволенням моїх особистих когнітивних потреб також в інших урядових архівах Франції – Національному й Історичній службі Міністерства оборони. Мабуть, я чимало втратив, обмеживши внаслідок цього свої проходи Парижем і його мальовничими околицями лише до вихідних днів, але й здобув таки чимало – йшлося про цілі стоси документів, які на початку XIX ст. бюрократична машина чи не наймогутнішої тоді держави світу випродукувала щодо соціокультурних ландшафтів, у яких жили наші пращури. Ці віддалені території були предметом пильних роздумів, у яких тубільцям відводилися певні ролі – нехай навіть пасивних статистів. Вони були частиною системи дискурсивного продукування знань про відлеглі від Парижа території, з яких через 200 років прибув у цю європейську метрополію я сам, і це було свого роду предметом моєї гордості. Не зовсім переконаний у кінцевому результаті моїх археографічних практик, Даніель Бовуа, з яким я мав нагоду листуватися за рекомендацією Ярослава Дашкевича, все ж зауважив на самому їх початку, що мені вдалося “зійти на новий щабель наукової активності”¹ порівняно з борсанням у тенетах свідчень місцевого характеру під час написання кандидатської дисертації про місце польського питання у французько-австрійських відносинах доби наполеонівських війн.

Проте найцікавіше чекало на мене попереду, коли я почав порівнювати інформацію, котру зібрав в архівах, із найвідомішою на той час працею з проблеми, яка мене цікавила, – розвідкою Ілька Борщака “Наполеон і Україна”. Першою пробою пера в новому для мене жанрі археографічної деконструкції стала опублікована в часописі “Україна Модерна” (відповідальним секретарем цього випуску був Леонід

¹ Lettre-autographe de Daniel Beauvois à Vadym Adadurov, Paris, le 12 novembre 2002 (в особистому архіві Автора).

Зашкільняк) розвідка про міфи щодо цієї проблеми, які створив Борщак. Щоб не уподібнюватися до типових постмодерних істориків, які здебільшого руйнують, але самі мало що створюють, я приступив до конструювання синтези нового типу. Порівняно з Борщакком, мені вдалося не тільки розширити документальну базу, але й побачити в ній можливості для відходу від позитивістської описовості та застосування теоретичних моделей і методів, які почерпнув зі скарбів сучасної французької історіографії, насамперед культурно-антропологічного крила школи “Анналів” (благо, що один з етапів моєї наукової кар’єри був пов’язаний з вивченням цього історіографічного середовища).

За два роки, коли працю вже було, в основному, завершено, о. Борис Гудзяк, тоді ректор Українського католицького університету у Львові, запитав мене, якою мірою я використовую дослідження американського культуролога Ларі Вулфа щодо конструювання Східної Європи в західній інтелектуальній культурі доби Просвітництва. Моя відповідь виявилася несподіваною для нього і передбачуваною для мене – “жодною”. Захопившись вивченням багатющого джерельного матеріалу, я зумів опрацювати на його основі оригінальну триступеневу модель аналізу (уявлень, проектів і діяльності) та, за допомогою праць психологів і соціологів, когнітивну рамку для реконструкції змісту й характеру уявлень малої суспільної групи, що нею був уряд Наполеона. Мені було цікаво не лише показати, які нові питання можуть бути поставлені до цього джерельного матеріалу, частково вже досліджуваного істориками різною мірою і в різний час, але й продемонструвати взірці його інтерпретації, зокрема в техніці мікроісторії. Не читаючи Вулфа, я зробив власні висновки, у які, після прочитання його праці, не зміг вставити практично нічого нового. Спираючись, здебільшого, не на тревелоги й праці літераторів, а на документи внутрішнього урядового користування, я показав, що авторами конструювання образу Східної Європи на Заході були не тільки *тамтешні* інтелектуали чи картографи, але й *тутешні* мешканці, котрі були постійними й наполегливими інформаторами чужоземної потуги, – представники автохтонної культури, цілком знехтувані в концепції Вулфа. Тож у цьому аспекті вважаю свою працю такою, що долає обмеження підходу засновника напряду “ментального картографування” у східноєвропейських студіях.

Опублікована 2007 р. у видавництві УКУ за наукової редакції Ярослава Грицака та стараннями тодішнього директора видавництва

Андрія Ясіновського (йому, зокрема належала ідея нон-артівської стилізації портрета Наполеона на обкладинці, що виявила методом позитиву/негативу всю неоднозначність цієї історичної особи), книжка, як кажуть, пішла поміж люди. У сучасному прискореному інтелектуальному тренді ті одинадцять років, які минули відтоді, видаються цілою епохою: вони дають можливість поглянути назад і зробити певні спостереження.

По-перше, кожен текст живе рівно стільки, скільки він викликає зацікавлення у читачів. “Наполеоніда”, видана у провінційному Львові мікроскопічним накладом у 350 примірників, уже давно стала букіністичним раритетом, але, попри це, попит на неї, як видається, не зменшується. Не проходить і кількох місяців, аби до видавництва або ж до мене особисто не зверталися з метою придбати цю книжку, але в таких проханнях я, на жаль, часто не міг зарадити. Географія і вікова категорія цих звернень достатньо широка – від російського Смоленська до американського Нью-Йорка, від студентів з Києва та Харкова до пенсіонера з Карлсруе. Далеко не всі читачі “Наполеоніди” є фаховими істориками, тож смію припускати, що для них важливою стала форма подання інформації, популярна і жива. Однак чи не найбільше, мабуть, вабила оперта на документи нешаблонність висновків, окремі з яких інтерпретували, невізнано їх спотворивши й переробивши, навіть скандально відомі Олесь Бузина та Євгеній Понасенков. Що ж стосується академічних істориків, то я, оминувши перерахування тих десятків робіт, у яких тою чи іншою мірою згадують і цитують “Наполеоніду”, часто несподівано позитивно й зичливо, назву лише Д. Бовуа, Сергія Плохія, Ірину Вушко, Берріса Кузмані, Володимира Земцова, Віктора Безотосного, Андрія Попова. У концепції “Наполеоніди” з’явилися свої послідовники (так би мовити, герольди), і чи не найвідомішим із них став Олег Захарчук. Щодо критиків, – яких, слід визнати, було все ж на порядок менше, – то їхні зауваги послужили важливою спонкою доопрацьовувати рукопис (чого я, загалом беручи, і не припиняв робити всі ці роки – просто так, для себе, щоб мати повну картину) із залученням нових архівних і публікованих джерел (зокрема, французької преси), історичних і теоретичних праць.

По-друге, перечитуючи сьогодні текст книжки, я бачу, що жоден з-поміж поданих у ній сюжетів чи зроблених висновків не видається мені недоречним або засадничо застарілим, і якби я навіть схотів

їх змінити, то не зможу – через зміст джерел. Чи не найбільший резонанс викликала десакралізація творчого спадку І. Борщака, яка спричинила розлам у думках і судженнях учасників українського історичного цеху, хоча сам я вважаю цей процес скоріше побічним ефектом суворого наукового застосування документальних свідчень. Якось Луї Мадлену, авторові чергової біографії близького соратника Наполеона, Шарля Моріса Талейрана, закинули, що його книжку написано без використання нових джерел та ідей, на що той зухвало відповів: “Життя надто коротке, а мені вже чимало років, щоб я марнував його в архівах і бібліотеках”. Сьогодні я жодним чином не жалкую, що не скористався рецептом поважного французького академіка. Всупереч очевидній і всюди присутній тенденції до спрощення й медіалізації історичного наративу, тільки аналіз джерел і введення в науковий обіг нових може гарантувати наукову якість роботи. А всупереч твердженням, що в давніх архівах уже нічого не можна знайти, скажу, що й під час наступних візитів у французькі та інші європейські установи знаходив таки чимало нових і несподіваних свідчень.

По-третє, явною ознакою того, що якийсь науковий текст набув негласного статусу “канонічного”, є те, що він слугує джерелом для практик запозичення та відтворення його іншими авторами під маркою власного доробку, або інакше – плагіату. Два роки тому наукова громадськість із захватом та обуренням спостерігала за виставою під умовною назвою “Зупинити крадіжку ‘Наполеоніди’”². Акторами вистави були різні діячі й інституції, актами – різноманітні наукові ритуали (від засідання спецради щодо захисту дисертації “Внесок українського народу у перемогу у Вітчизняній війні 1812 року” в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті до кількох засідань атестаційної колегії при Міністерстві освіти і науки України). Шляхом звернення Українського католицького університету³ (ініційованого його керівництвом в особі ректора о. Богдана Праха, першого проректора Тараса Добка, декана Гуманітарного факультету Ігоря Скочиліяса, який і витримав на собі основний тягар “боїв за Історію”) до незалежних експертів було

² Див. докладніше: Ададуrow В. Життя надто коротке, щоб марнувати його в архівах і бібліотеках, або Як швидко написати і захистити дисертацію // *Histor!ans* (www.historians.in.ua).

³ Див.: “Про неприпустимість плагіату в наукових дослідженнях”: Заява Вченої ради УКУ // *Український католицький університет* (<https://ucu.edu.ua/news/>).

безсумнівно доведено відтворення 65 сторінок “Наполеоніди”, причому з безпардонно цитованими уривками документів франкомовних текстів із закордонних архівів. Рідка в українських реаліях постановка високої державної інституції скасувати рішення про присудження наукового ступеня⁴ стала чи не найкращою рекламою для “Наполеоніди”. Однак при цьому мушу визнати, що однією з об’єктивних причин для запозичення стала слабка присутність книжки в публічному просторі.

Тож постала очевидна потреба другого видання, яке шановний Читач і тримає в руках. Робота з його підготовки не звелася до усунення певної кількості огріхів коректури чи авторських хиб, які завжди трапляються в першому виданні, – вона полягала й у суттєвому розширенні, доповненні, шліфуванні матеріалу. Оскільки критикам першого видання забракло розділу про зворотне ставлення українців до експансії наполеонівської Франції (хоча це питання прямо не стосується теми дослідження), до першої частини книжки було додано такий розділ. Змінився також дизайн обкладинки: на першій її сторінці з’явилася – ніби спеціально створена з думкою про цю книжку – художня алегорія часів Наполеона, на якій серед тих, кого хотіла “цивілізувати” перверсивна імперська уява тієї доби, розпізнаємо і польського шляхтича, і козака-запорожця. На звороті ж, заступаючи попередні рецензії 2007 р., містяться тепер кілька думок, висловлених у різних часописах читачами книжки.

Завершуючи цей трудомісткий проект, хочу подякувати своїм численним колегам, котрі долучилися до його реалізації в УКУ та поза його межами, а особливо – своїй родині, яка з подиву вартим терпінням пробачала мені ті тисячі реальних годин, що їх моя свідомість провела в уже малозрозумілому сьогодні світі народження сучасних націй. Мені ж залишається тільки сподіватися, що ця жертва з мого боку не була марною і що доба “Великого Імператора” хоч на мить стане ближчою та зрозумілішою Читачеві цієї книги.

Львів, березень 2018 р.

⁴ Наказ МОН України від 1 липня 2016 р. № 750 “Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо присвоєння вчених звань і ступенів” // *Міністерство освіти і науки України: Офіційний веб-сайт* (<http://old.mon.gov.ua/aboutministry/normative/5734->).

Єві присвячується

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

| | |
|------------------|---|
| ЛНБ, ВР | – Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України, відділ рукописів |
| СИРИО | – Сборник Императорского Русского Исторического общества |
| ЦДІАУЛ | – Центральний державний історичний архів України у Львові |
| AD, CCC | – Archives Diplomatiques du Ministère des affaires étrangères, série “Correspondance consulaire et commerciale” |
| AD, MDD | – Archives Diplomatiques du Ministère des affaires étrangères, série “Mémoires et documents divers” |
| AD, CP | – Archives Diplomatiques du Ministère des affaires étrangères, série “Correspondance politique” |
| AD, CPS | – Archives Diplomatiques du Ministère des affaires étrangères, série “Correspondance politique. Supplément” |
| AN | – Archives Nationales |
| AGAD, RMKW | – Archiwum Główne Akt Dawnych, Rada ministrów Księstwa Warszawskiego |
| BCz, DR | – Biblioteka księciów Czartoryskich, dział rękopisów |
| ÖS, HHStA, SK | – Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Staatskanzlei |
| ÖS, KA, AFA 1812 | – Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv, “Alte Feldakten – Armeekakten 1812” |
| PSB | – Polski słownik biograficzny |
| SHD, DAT, Cartes | – Service historique de la Défense, département de l’armée de terre, série “Cartes” |
| SHD, DAT, C 2 | – Service historique de la Défense, département de l’armée de terre, sous-série C 2 “Grande Armée” |
| SHD, DAT, MR | – Service historique de la Défense, département de l’armée de terre, série M 1 “Mémoires et reconnaissances” |
| M. | – Monsieur (Пан) |
| S. M. | – Sa Majesté (Його Величність) |

ВСТУП

“Нащадки повинні судити про людей і уряди лише у світлі тих часів і обставин, у яких тим доводилося жити”.
Наполеон Бонапарт,
“Максими і думки в’язня Святої Єлени”

На початку XIX ст. Європу немовби вкрила тінь від крил “золотих орлів” – знаменитих штандартів імператора Наполеона, який в очах сучасників був безпосереднім спадкоємцем ідей і звершень Французької революції. Повсюди, де карбувало свій звитязний крок військо цього видатного полководця, розпочиналися масштабні трансформації державного і суспільного устроїв, законодавства, звичаїв, способу життя мешканців “Старого континенту”. Європа є для імператора великою будівлею, яка перебуває у стані руйнування і в якій кожне знищення зумовлює потребу нового знищення, щоб [у кінцевому результаті] досягнути єдності й симетричності в усьому”, – характеризував політичну мету Наполеона його духівник Домінік Жорж Дюфур де Прадт, який наголошував, що імператор прагнув згуртувати всі підкорені ним народи в єдиний цивілізаційний простір, структурований згідно з тією моделлю, яка викристалізувалась у Франції внаслідок революційних перетворень¹. Якщо вірити Прадту, то в 1811 р. сам Наполеон буцімто заявив: “Через п’ять років я вже буду володарем світу”, – щоправда, із застереженням, що йому ще належить здолати Російську імперію, яку він вважав головною перешкодою на шляху до жаданої мети².

Того ж 1811 р. російський посол у Парижі, характеризуючи наміри Наполеона з власної спостережної позиції, писав, що французький

¹ [Dufour] de Pradt D. G. *Histoire de l’ambassade dans le Grand Duché de Varsovie en 1812*. Paris 1815, с. 30.

² Там само, с. 23.

імператор добре розуміє, що саме Росія “залишилась єдиною державою на континенті, яка ще спроможна бути незалежною, давати йому відсіч та унеможливити його плани загальної руйнації”. На думку посла,

внаслідок цього заходи, які він [Наполеон] здійснює супроти неї, війна, якою він їй погрожує, не можуть мати іншої мети, ніж відтіснити її до колишніх кордонів, позбавити її територій, які вона завоювала у Швеції та Польщі, і, відродивши це [останнє] королівство, звести її до того становища, в якому вона перебувала до часу славного правління Петра Велико-го; одне слово, – перетворити її у суто азійську державу, позбавивши тієї позиції однієї з перших держав, яку вона тепер має³.

Два наведених вище судження, безумовно сходячись у єдності їхніх протилежностей, лише підтверджують присутню в історіографії думку про те, що від часу першого військового зіткнення Наполеона з Росією безпосередньо поблизу рубежів цієї імперії – кампанії 1806–1807 рр. – його намір просунути до східних окраїн континенту ставав дедалі очевиднішим⁴. Передбачаючи внаслідок цього неуникність нових сутичок, імператор французів, який чи не перший з-поміж діячів нового часу усвідомив, що “війна залежить від суспільної думки”⁵, доклав чимало зусиль, аби зробити ідею опанування східних окраїн континенту популярною серед підданих своєї “Великої імперії” (*le Grand Empire*). Для цього йому не треба було винаходити якогось особливого способу ідеологічного впливу. Він просто послужився притаманним свідомості мешканців Заходу уявленням про Росію як про чужорідне соціокультурне явище, котре вже внаслідок своєї малозрозумілості сприймалося як таке, що потенційно містило в собі загрозу “цивілізованому”, себто західному, способу буття. Ще задовго до доби Наполеона в уяві французів, німців, голландців та інших європейських націй, які потрапили під владу

³ *Внешняя политика России XIX–XX веков*. Серия 1: в 6 т., т. 6. Москва 1962, док. №53, с. 245 [А. Б. Куракин – Н. П. Румянцеву, 12 (24) августа 1811 г.].

⁴ Driault E. *Napoléon et l'Europe: Le Grand Empire (1809–1812)*. Paris 1924, с. 36. Докладно цю думку викладено в: Адауров В. В. Юго-Западные окраины Российской империи в иерархии приоритетов восточноевропейской политики Наполеона // *Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография*, вип. 9. Москва 2010, с. 359–398.

⁵ *Campagne de Russie (1812): en 5 vol.* / вид. G. Fabry, т. 3. Paris 1902, с. 338 [Napoléon à Berthier, le 7 août 1812].

французького завойовника, сформувався негативний образ Росії, в якому було немов сфокусовано риси, протилежні позитивному судженню європейців про власну культуру – освічену, раціональну, заможну, інноваційну, толерантну, готову до цивілізаційної місії в усіх куточках світу⁶. Тож лексикон західних авторів, котрі писали про державу московських царів, передбачав обов’язкове вживання для її характеристики таких епітетів, як “варварська”, “деспотична”, “стагнаційна”, “нездарна”, “злиденна”, “фанатична”, “іраціональна”, “пасивна”, “мавпуюча”, “дитинна”⁷. Прикметним прикладом домінантного впливу цих усталених на ментальному рівні стереотипів уяви є оповідь людини, знання якої про Росію сформувалися не тільки зі створених на Заході текстів, а й на основі багаторічного досвіду перебування в цій країні. Попри перевагу становища очевидця, француз П’єр Шарль Левек у своїй праці “Історія різних народів, підпорядкованих російському пануванню” порівняв, як типовий західний письменник доби Просвітництва, Російську імперію з “немовлям”, ствердивши при цьому, що “для того, щоб добре пізнати людство, слід спочатку дослідити його в колісці, тобто у стані людської дикості, в якому можна знайти ще неупорядковані принципи наших ідей, рис, чеснот, фобій, виробництва, знань”. За оцінкою Ле-века, Росія була омріяним об’єктом для такого дослідження, оскільки під скіпетром її самодержців перебували “нації, заглиблені в найди-кіший стан, що його сьогодні лише можна зустріти на землі”⁸.

Французи, які подорожували Росією у XVIII і XIX ст., описували її у своїх нотатках і спогадах як “варварську” країну, нерідко вміщуючи до одного класифікаційного ряду із суміжними з нею Оттоманською Портою та Персією. З огляду на відсутність у Росії певних явищ і рис, притаманних їхнім рідним соціальним культурам, ці автори нерідко волили витлумачувати ці відмінності шляхом ототожнення царської імперії зі східними цивілізаціями. Дивовижні образи

⁶ Географічне поняття “Європа” ввійшло в ужиток у XVII ст. і протягом XVIII ст. вживалося майже виключно для окреслення західної частини континенту (див.: Шюно П. *Цивілізація класическої Європи* / перекл. з фр. В. Бабинцев. Екатеринбург 2005, с. 8–9).

⁷ Adamovsky E. Euro-Orientalism and Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880 // *The Journal of Modern History* 77 (Chicago IL 2005) 626–628.

⁸ Lévesque P. Ch. *Histoire des différents peuples soumis à la domination des Russes: en 2 vol.*, т. 1. Paris 1783, с. 1, 3.

Росії, створені у цих тревелогах, є ключем до розуміння світогляду й намірів їхніх авторів, а також культурних стереотипів того суспільства, до якого вони належали⁹. Яким чином дискурсивні умовності, притаманні західній культурі доби Просвітництва, впливали на достовірність оповідей французів про Росію, видно на прикладі оповіді Жан-Жака Рако де Реї, секретаря французького посольства у Санкт-Петербурзі. Особисто проїхавши у 1803 р. північним узбережжям Чорного моря, цей автор усе ж уважав за доцільне запозичити сюжетну лінію “Подорожі в Єгипет і Сирію під час 1783, 1784 і 1785 років” французького сходознавця Константена Франсуа Вольнея. У створеному де Реї тексті, який він присвятив Наполеонові, чимало сторінок було відведено мусульманському населенню Криму. Відзначивши, що “обличчя справжніх татар нагадує як турків, так і європейців”, автор послідовно підкреслював, що “їхні будівлі споруджено по-турецькому”, “чоботи скроєно по-марокканському”, а “їхні звичаї, як звичаї східних народів, що описані Вольнеєм, цілком суперечать нашим власним”¹⁰. Неважко зауважити, що оповідь де Реї заснована на пошуку географічних, кліматичних, культурних паралелей між Північним Причорномор’ям і Магрибом та Близьким Сходом, які були непогано знайомі французам (у тому числі самому Наполеонові, який мав досвід перебування в Єгипті та Сирії).

Відтоді, як побачили світ знамениті “Перські листи” Шарля Луї Монтеск’є (1721 р.), на Заході стало модним захоплюватися Сходом. Протягом усього “століття Просвітництва” французи, а слідом за ними й інші європейці, які активно запозичували від них взірці інтелектуальної культури (до цієї “французької моди” долучилися також суспільні еліти Росії), подивлялися Схід з естетичної точки зору, споруджуючи у своїх парках японські альтанки та замовляючи своїм композиторам турецькі марші, виставляючи у своїх покоях китайську порцеляну і перські дивани, оздоблюючи, як це зробив Наполеон, музеї своїх столиць єгипетськими старожитностями. Водночас, відчуваючи свою дедалі очевиднішу технологічну перевагу, мешканці Заходу не приховували зверхнього ставлення до Сходу

⁹ Burke P. The Cultural History of the Travelogue // *Przegląd Historyczny* 101 (Warszawa 2010/1) 4.

¹⁰ [Racault] de Reuilly J.-J. *Voyage en Crimée et sur les bords de la mer Noire, pendant l'année 1803*. Paris 1806, c. IV, 142, 146, 159.

та вважали своїм немовби обов’язком усіляко наставляти й переробляти цей барвистий “варварський світ” на європейський кшталт. За критерій визнання кмітливості (intelligence) тубільців брали виключно їхню спроможність засвоювати елементи західної культури (наприклад, де Реї робить такий комплімент на адресу кримських татар¹¹, а інші інформатори французького уряду, про яких ми згадаємо згодом, – українських козаків).

Упродовж XVIII ст. ідея цивілізаційної місії на Сході, прищеплена західній суспільно-політичній думці кращими умами Просвітництва, набувала щораз агресивнішого характеру, поволі оформляючись у таке складне світоглядне явище, як “орієнталізм”, що був “різновидом західної проекції на Схід та західної волі владарювати над ним”¹². При цьому орієнталізм поєднав найекстравагантніші уявлення мешканців Заходу про спосіб життя Сходу, який у системі культурних цінностей їхнього суспільства поставав немов метафора “забороненого”, із заснованим на цих уявленнях палким бажанням західних людей оволодіти омріяним об’єктом, що ним був східний світ¹³. Прикметно, що в добу Просвітництва в текстах багатьох західних інтелектуалів орієнталістичний спосіб культурного іншування почав застосовуватися й до земель на схід від Одри, Ельби та Дунаю: їх сприймали як практично незаймані для цивілізаційної місії Заходу терени. Однією з перших спроб реалізації згаданої стратегії власне й став похід “Великої армії” Наполеона в Росію¹⁴.

Безумовно, що Наполеон, який народився і зростав на Корсиці, у специфічній атмосфері цього пов’язаного віковими контактами зі східним світом клаптика західної цивілізації в Середземному морі, був змалку зачарований ідеями орієнталізму. Водночас для нього – як людини, світогляд якої значною мірою сформувався під впливом класичних текстів Просвітництва – не менш важливою межею між західним і східним світами, ніж Середземномор’я, були східні окраїни континенту, які, за прикметним висловом уже згаданого мною абата де Прадта, добре обізнаного як із творами про Східну Європу

¹¹ Там само, с. 155, 170.

¹² Саїд Е. В. *Орієнталізм* / перекл. з англ. В. Шовкун. Київ 2001, с. 128.

¹³ Тодорова М. *Балкани – Балканизм*, 2-ге вид. Софія 2004, с. 34.

¹⁴ Див.: Wolff L. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford CL 1994, с. 8, 362.

Вольтера й Рюльєра, так і з поглядами їхнього вдячного читача – Наполеона, були “вже не Азією, але ще не Європою”¹⁵. Французький історик Еміль Буржуа відзначав, що своїми війнами Наполеон розширив сенс геополітичного поняття “східне питання” до території Росії, підкорення якої немов дозволяло йому повторити подвиги античних завойовників на Близькому Сході¹⁶. Характеризуючи ставлення Наполеона до Східної Європи, польський літератор Адам Міцкевич зауважив, що неабияке військово-політичне зацікавлення французького імператора землями і народами поза Ельбою та Дунаєм було немов зумовлене тією “любов’ю, яку він відчував до Сходу, не раз висловлюючи думку, що всі великі діячі, люди всіх великих епох, вирушали на Схід”¹⁷. Вінець військової діяльності Наполеона – похід 1812 р. – сам полководець розглядав не просто як військову дію, спрямовану на зруйнування Росії, а й як своєрідний анабазис “цивілізації” супроти “варварства”. Важливим доказом того, що в період підготовки до війни 1812 р. уяву французького політичного бомонду опанувала ідея “цивілізаційної реконквісти” на Сході Європи, було часте вживання імператором і його однодумцями дієслів із часткою *ge-* (“від-”) для означення військових дій супроти Росії, як-от *gerousser* (“відштовхнути”), *rejeter* (“відкинути”) чи *resserrer* (“відсунути”). Ці висловлювання свідчать, що ідею силового прилучення до “лона Європи” народів, які перебували під владою Росії, не слід вважати самостійним “винаходом” Наполеона. Згідно з теорією суспільного дискурсу, семантичні конструкції, що їх артикують індивіди, вкорінюються у текстовій реальності, яку продукує суспільство, та наснажуються колективними настроями, сподіваннями, страхами його членів¹⁸.

Учасник війни 1812 р., неперевершений майстер літературного портрету своєї епохи, Стендаль звернув увагу на те, що Наполеон лише реалізував у сфері військової діяльності антиросійські настрої, які мали неабияку популярність серед його співвітчизників ще від часу поділів Речі Посполитої¹⁹. Зважаючи на існування у Франції

¹⁵ [Dufour] de Pradt D. G. *Histoire de l'ambassade*, с. 71.

¹⁶ Див.: Bourgeois E. *Manuel historique de la politique étrangère*: en 4 vol., т. 2: *Les Révolutions 1789–1830*. Paris 1933, с. 304–305.

¹⁷ Mickiewicz A. *Les Slaves. Cours du Collège de France (1842)*. Paris 2005, с. 158.

¹⁸ Див.: Foucault M. *L'Archéologie du savoir*. Paris 1969, с. 150.

¹⁹ Див.: Стендаль. *Жизнь Наполеона // його ж. Собрание сочинений в 15-ти томах / перекл. з фр. А. С. Кулишер*, т. 14. Москва 1959, с. 131.

початку XIX ст. вищезгаданого типу суспільної думки, пояснення мотивів походу Великої армії в Росію не може вичерпуватися лише вказівкою на дисперсію на Заході ідей орієнталізму, оскільки останні, щоби бути реалізованими, мусили спиратися на значно вагомніше підґрунтя в колективній свідомості, ніж бажання підкорити “варварів” і навчити їх жити цивілізовано. Сягнувши поглядом на декілька десятиліть раніше, зауважимо прикметне на тлі невпинно зростаючого на Заході зацікавлення Сходом прагнення уряду королівської Франції втручатись у політичну ситуацію на східних окраїнах Європи, яке відобразилося в різноманітних, хоч не завжди успішних, спробах відіграти роль арбітра у ще не з’ясованих до кінця змаганнях Польщі, Росії та Туреччини за першість у згаданому регіоні²⁰. З цієї точки зору стає зрозумілим, чому наприкінці XVIII ст. Російська імперія, яка, ліквідувавши Запорозьку січ і Кримське ханство, територіально потіснивши Оттоманську Порту та допровадивши до знищення Речі Посполитої, значно просунула свої кордони і політичні впливи в західному напрямку, стала для французів одним із тих подразників психологічного характеру, які на ментальному рівні впливали на спосіб реагувати на виклик чужого світу, що знаходився поза межами їхньої батьківщини, яку вони щиро вважали політичним центром ойкумени й ідейним світочем для всього людства. Тож первинною спонукуючою війн супроти Росії стало почуття великодержавної гідності французів, яке зазнало образи через ігнорування царським урядом негативної позиції версальського двору щодо поділів Польщі. Недаремно Наполеон, роз’яснюючи наблизеним особам принципи своєї політики у Східній Європі, підсвідомо артикулював певну установку, спрямовану на подолання психологічного комплексу “втраченої Польщі”. Він, ніби манекен, через якого озвучувалося прагнення суспільності, періодично наголошував, що не повторить помилки Людовіка XV, який своєю нерішучістю потурав аморальній політиці одіозної російської імператриці Катерини II, котру та вела всупереч засадам Просвітництва – “природним правам людини” та “суспільному договору”²¹. Але, ймовірно, ще істотнішу роль у неприязному

²⁰ Див.: Ададуров В. *Історія Франції: Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII ст.)*. Львів 2002, с. 279.

²¹ Bourienne L. A. *Mémoires sur Napoléon*: en 10 vol., т. 9. Bruxelles 1830, с. 87–88; Caulaincourt A. A., de. *Mémoires du duc de Vicence*: en 3 vol. / вид. J. Hanoteau, т. 1: *L'Ambassade de Saint-Petersbourg et la campagne de Russie*. Paris 1933, с. 287.

ставленні французької суспільності до Росії відіграв колективний страх перед можливістю нашестя “північних варварів”. Сліди цього страху простежуються, зокрема, у текстах про Російську імперію, які з’явилися в той час з-під пера французьких авторів. Ледь помітний і начебто підсвідомий в оповіді Левека, створеній під враженням від першого поділу Польщі, цей страх переріс у справжній переляк у “Таємних спогадах про Росію” Шарля Фредеріка Массона – француза, який провів десять років на російській службі (1786–1796 рр.) і писав свій твір під враженням походу російської армії в Європу 1799 р. Коли європейці початку ХІХ ст. знайомилися з фрагментом оповіді Массона, де йшлося про обіцянку фельдмаршала Олександра Васильовича Суворова (цього, за словами автора, “новітнього Аттіли”) завоювати Францію всього з п’ятдесятьма тисячами козаків – “варварів, приривчених до грабунку, зодягнутих у жалюгідне лахміття, прикрашених борідкою, які сидять на своїх шкапах, озброєні пікою та батоном”²², – у їхній уяві мусили воскреснути до життя страхітливі образи диких гунів зі знаменитої оповіді пізньоантичного письменника Амміана Марцелліна²³.

Навіть читачам поважного наукового дослідження Левека, яке розпочиналося з метафоричного твердження, що “російське немовля хоче схопити все, що потрапляє у поле його зору, особливо ж ті блискучі цяцьки, які найбільше збуджують його жадібність”²⁴, могла видатися доречною пропозиція урядовців якомога далі відсунути “колиску немовляти” від коштовних речей, які могли бути знищені його необережною і невмілою рукою. Тож імператорові французів, який був людиною свого покоління й суспільного оточення, а отже “в’язнем” ідей і стереотипних уявлень, властивих його середовищу*, залишалося тільки надати європейському орієнталізму більшої експресії та політичного трагізму, підсиливши в уяві мешканців Заходу

²² M[asson Ch. F.] *Mémoires secrets sur la Russie pendant les règnes de Catherine II et de Paul I^{er}*, 2-ге вид. Paris 1859, с. 298.

²³ Див.: Ле Гофф Ж. *Цивілізація середньовікового Запада* / перекл. з фр. Е. І. Лебедева, Ю. П. Малинин, В. І. Райцес, П. Ю. Уваров. Москва 1992, с. 13.

²⁴ Lévesque P. Ch. *Histoire des différents peuples*, т. 1, с. 1.

* Згадану думку обґрунтував член Французького Інституту Жан Тюлар під час його наполеонознавчого семінару в ІV секції паризької Практичної Школи вищих досліджень (Ecole Pratique des Hautes Etudes, Sorbonne), учасником якого мені пощастило бути протягом 2002/2003 навчального року

образ “Росії, яка загрожує” та ототожнивши цінності західної цивілізації з доробком Французької революції. У цій мізансцені Наполеон визначив собі головну роль – “Рятівника” цивілізації від варварів. Тож його радники не втомлювалися писати про конфлікт між “цивілізованою Європою”, на чолі об’єднаних сил якої стояв імператор французів²⁵, з одного боку, а з іншого – “варварською Росією”, котру, “як і Туреччину, слід уважати, попри розміщення їхніх столиць та деяких провінцій, швидше азійськими імперіями, ніж європейськими державами, з огляду на багато інших показників”²⁶. У наснажених войовничим духом орієнталізму наративах французького імператора та його публіцистів росіян змальовували як одне з-поміж тих войовничих племен, які, прибуваючи зі Сходу, вже не раз загрожували європейській культурі. Зодягнувши свої роздуми в символічні шати класицизму, Наполеон волів порівнювати себе з античними імператорами – Траяном, Діоклетіаном, Авреліаном і Теодозієм, які активною військовою політикою на східних окраїнах Європи захистили Рим від нашестя варварів. Вважаючи себе історичним спадкоємцем давньоримської державної традиції, Наполеон наполягав на тому, що “саме Провидіння скерувало його супроти варварів, оскільки росіяни є азіатами, яких Європа намарне пригорнула до свого лона”²⁷.

Як можна зауважити, у цих наративах не бракувало історичних паралелей, у яких росіян безпосередньо ототожнювали з такими “класичними об’єктами” орієнталізму, як народи Близького Сходу. У 1808 р. один з аналітиків французького Міністерства зовнішніх відносин Луї Ніколя Леклерк нагадав своєму імператорові про те, як франкський полководець Карл Мартел у VIII ст. захистив Європу від нашестя арабів, вважаючи ці діяння цілком зіставними

²⁵ У 1812 р. радник Наполеона з питань зовнішньої політики граф Жан Габріель де Монгаяр писав, що війна супроти Росії є “боротьбою цивілізації з варварством”, а імператор французів репрезентує на полях битв “усі цивілізовані нації” ([Rocques] de Montgaillard J. G. *Seconde guerre de Pologne ou Considération sur la paix publique du continent et sur l’indépendance maritime de l’Europe*. Paris 1812, с. 6).

²⁶ Пор.: “Turquie et Russie, malgré la situation de leurs capitales et quelques unes de leurs provinces, sont, par tant autres rapports, des Empires Asiatiques plutôt que des états européens” (AD, CP, sous-série “Pologne”, vol. 324, f. 3 [Premier mémoire sur la Pologne, par P. Parandier]).

²⁷ Див. переказ свідчення генерал-ад’ютанта Наполеона графа Луї де Нарбонн-Лара, датоване травнем 1812 р.: Madelin L. *Histoire du Consulat et de l’Empire*: en 16 vol., 2-ге вид., т. 12. Paris 1948, с. 86–87.

за історичними наслідками з майбутнім призначенням Наполеона, якого “здається, створило те саме Провидіння, щоб відштовхнути росіян углиб їхніх пустель”. Закликаючи захистити Європу, згаданий урядовий аналітик вважав, що обов’язковою передумовою для такого чину є “згуртування всіх цивілізованих народів під проводом свого володаря”²⁸.

Прикметно, що напередодні військової кампанії 1812 р. Наполеон, майже дослівно відтворюючи думку Леклерка, “відкрито заявив, що неблаганною долею Росію приречено до знищення і саме йому судилося здійснити це призначення, а тому він вважатиме московитів варварами, ворогами європейської цивілізації, яких слід відкинути в пустелі Азії”²⁹. Приблизно в той самий час французький резидент у Варшаві Луї П’єр Бін’йон, звертаючись до свого уряду, відзначав, що “ослаблення Росії, відсунення цієї великої держави до кордонів колишньої Московії навряд чи принесе користь для Їїго Величності [Наполеона]”, якщо тільки ці геополітичні зміни не буде підкріплено змінами цивілізаційного характеру, які унеможлиблювали б реінтеграцію відвоєнованих земель до складу імперії “московитів”³⁰.

Не випадково, що саме після перемоги над Росією імператор французів мріяв створити “європейську асоціацію, що була б заснована за одними принципами й діяла б за одними засадами: єдиний європейський кодекс, єдина касаційна палата, [...] єдина грошова система в різних куточках, єдині ваги, міри, закони тощо”. Згідно з його візією, вся Європа мала стати єдиною, “немов населеною одним народом, щоб кожен мандрівник, перетинаючи її, повсюди опинявся би

²⁸ Поп.: “La même providence qui suscite Charles Martel pour arrêter les invasions des Maures, semble avoir créé l’empereur Napoléon pour repousser les Russes dans le fond de leurs déserts. La France, toujours féconde en héros, est destinée à sauver une seconde fois l’Europe. Tous les peuples civilisés vont se ranger sous l’égide de son souverain” (AD, MDD, sous-série “Russie”, vol. 26, doc. № 1, f. 14 [Mémoire sur les causes de l’ambition de la Russie et les moyens de la réprimer, par Le Clerc]).

²⁹ Поп.: “Napoléon avait ouvertement déclaré que la Russie par un destin inévitable était entamée dans l’abîme et il se prononçait comme exécuteur de ces destins et considérait les Moscovites comme des barbares, ennemis de la civilisation européenne qu’ils doivent être rejetés dans les déserts de l’Asie” (SHD, DAT, MR, M 1, vol. 676, f. 1 [Manuscrit trouvé dans les papiers de M. le maréchal Augereau, duc de Castiglione]).

³⁰ AD, CP, Pologne, vol. 329, f. 490 [Mémoire de Bignon à Maret, le 14 avril 1812]; опубліковано у виданні: *Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*: w 2 t. / вид. M. Handelsman, т. 2. Kraków 1914, док. № 351, с. 77.

неначе у спільній вітчизні”³¹. Важливою вказівкою на те, що в цьому “спільному домі” могло знайти місце також для народів Східної Європи, є факт, що напередодні війни 1812 р. французький полководець наблизив до себе політичних діячів, які обстоювали таку ідею.

Чи не найпомітнішою постаттю з-поміж згаданих осіб був Міхал Сокольницький, який на замовлення уряду Франції уклав низку меморандумів щодо способів покласти край могутності Росії. Яскравий публіцистичний талант польського генерала допоміг надати конкретних політичних обрисів іманентній свідомості французьких урядовців ідеї про усунення російської загрози від “воріт Європи” шляхом прилучення до “Великої імперії” Наполеона загарбаних “північними варварами” народів: латвійців, естонців, українських козаків, кримських татар. Охарактеризувавши ці народи як “темні й обмежені”, польський радник французького імператора усе ж вважав, що “вони не обділені певною проникливістю природного духу і, навіть, величністю почуттів, яка загалом відсутня в російського народу”; відтак він наголошував, що “вони нетерпляче зносять гніт і ганьбу, в яких їх тримає цей останній [народ]”, і тому вдячно приймуть свободу з рук Наполеона, возславивши у віках ім’я та діяння свого Визволителя”³².

Попри те, що наміри стосовно реконструкції Східної Європи, які поволі визрівали в Наполеона і його найближчих однодумців, так і залишилися нереалізованими через поразку Великої армії в Росії, “пророцтво” Сокольницького збулося принаймні в тому, що події війни 1812 р. стали топовним місцем історичного дискурсу тих народів, розвиток яких міг піти іншим шляхом, якби фортуна не повернулася спиною до французького імператора. За століття, що минуло від доби Наполеона, ці народи перетворилися з аморфних етнічних мас у наснажені ідеями власного культурного й політичного буття національні організми. Освічені представники молодих націй Східної

³¹ Las-Casès E., de. *Mémorial de Sainte-Hélène, ou Journal où se trouve consigné, jour par jour, ce qu’a dit et fait Napoléon durant dix-huit mois*: en 8 vol., т. 5. Paris 1823, с. 400.

³² Поп.: “Ces peuplades, pour être ignorantes et abruties, n’en sont pas moins douées d’une certaine perspicacité d’esprit naturel et d’une élévation même du sentiment que n’a point communément le peuple russe; elles souffrent très impatiemment le joug et l’opprobre dont les charge ce dernier; les premiers surtout savoir Kosacks zaporoviens” (AD, MDD, Pologne, vol. 28, f. 216 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne dans son ensemble, ainsi que de ses frontières considérées uniquement sous les rapports militaires, par le général Sokolnicki]).

Європи звертали свої погляди до історичних прикладів, які вказували на існування альтернативи підрядному становищу їхніх націй у складі чи то Російської, чи то Австро-Угорської імперій. Ця тенденція до висвітлення минулого з погляду ідеологічних засад національного буття була характерною також для українців, спровокувавши їх, між іншим, до зацікавлення таким епохальним для Східної Європи зламом, як наполеонівські війни. У столітній ювілей походу Великої армії в Росію галицький публіцист Пилип Свистун відзначав, що “якби Наполеон I у 1812 році завоював Московію, Європа сьогодні виглядала б інакше і зовсім іншим було б сьогодні становище Прикарпатської Русі”³³. Того ж 1912 р. у газеті “Рада” (єдиному україномовному періодичному органі, що легально видавався на Наддніпрянщині) було опубліковано статтю під прикметною назвою “Наполеон і Україна”. Її автор доводив, що війна 1812 р. могла дати українцям історичний шанс позбутися влади Росії. Досить своєрідно інтерпретуючи інформацію про українських козаків та їхні землі, що містилася в опублікованій французьким автором Шарлем Луї Лезюром славнозвісній “Історії козаків”³⁴, автор статті, ім’я якого було приховано під псевдонімом “С. Подолянин”, назвав цей твір написаною на замовлення імператора Наполеона “Історією України”, яка буцімто доводила існування в цієї великої людини неабиякого інтересу щодо відновлення знищених Росією козацьких устрою та свобод³⁵. Сучасний український історик Олег Захарчук переконливо ідентифікував цього публіциста як Володимира Степанківського, українського громадського й політичного діяча соціалістичного спрямування³⁶. Проявивши хист справжнього детектива, О. Захарчук з’ясував, що сюжет про виявлення в захопленому росіянами обозі Наполеона примірника “Енеїди” Івана Котляревського, введений в історіографічний обіг В. Степанківським у 1915 р. на шпальтах

³³ Свистун Ф. И. *Год 1812*. Львов 1911, с. 3.

³⁴ Lesur Ch. L. *Histoire des Cosaques, précédée d'une Introduction ou Coup-d'œil sur les peuples qui ont habité le pays des Cosaques, avant l'invasion des Tartares*: en 2 vol. Paris 1814.

³⁵ Подолянин С. Наполеон і Україна // *Рада: Газета політична, економічна і літературна*, ч. 141 (Київ 21 юнія / 4 липня 1912) 2–3.

³⁶ Див.: Захарчук О. М. Наполеон Бонапарт та українське суспільство: Історичні документи в інтерпретаціях дослідників // *Український історичний журнал* (Київ 2015/2) 218–219.

редагованої ним у еміграції газеті “L’Ukraine”, насправді є спотвореною з ідеологічних міркувань думкою Івана Франка про те, що цей твір “був гідним знаходитися у похідному куфрі Наполеона”³⁷. Таким чином бажане було видано за дійсне, а відтак його некритично, без звернення до документальних свідчень, запозичували наступні прихильники україноцентричного погляду на проблему ставлення Наполеона до народів Східної Європи.

Заради справедливості треба сказати, що “винахідниками” політично заангажованого способу висвітлювати цю історичну епоху були зовсім не українці, а їхні сусіди – поляки. Намагаючись використати відоме в будь-якому куточку світу ім’я Наполеона з метою рекламувати питання про незалежність своєї батьківщини, на початку ХХ ст. польські історики ретельно відшукували та відбирали ті документальні свідчення, котрі доводили зацікавлення французького діяча польською проблемою. При цьому найвідоміші з них не вагалися називати свої праці “Наполеон і Польща”, тим самим стверджуючи на рівні соціальної уяви міфічну тотожність між діяльністю Наполеона і державним існуванням Польщі³⁸. “Скріплюючи” таким чином “серця” своїх співвітчизників, вони спричинилися до обґрунтування патріотичної легенди про існування якоїсь особливої симпатії Бонапарта до поляків, про бажання цього діяча “виправити історичну несправедливість”, якою було знищення Речі Посполитої³⁹. Насправді ж ці історики штучно розчленовували історичну реальність, у якій ставлення Бонапарта до польського питання не було окремим сектором його політики, а завжди залежало від пріоритетних для Франції стосунків із трьома великими державами, котрі поділили між собою Річ Посполиту, – Росією, Австрією та Пруссією⁴⁰.

Не випадково, що ідеологічна функція польського наполеонознавства проявилася особливо виразно саме в момент дезінтеграції трьох згаданих “супердержав”. Коли на Паризькій мирній

³⁷ Там само, с. 221.

³⁸ Див.: Handelsman M. *Napoléon et la Pologne 1806–1807, d'après les documents des Archives Nationales et des Archives du Ministère des affaires étrangères*. Paris 1909; його ж. *Napoleon a Polska*. Warszawa 1915; Aszkenazy S. *Napoleon a Polska*: w 3 t. Warszawa – Kraków 1918–1919.

³⁹ Zahorski A. *Z dziejów legendy napoleońskiej w Polsce*. Warszawa 1971, с. 41–42; його ж. *Spór o Napoleona we Francji i w Polsce*. Warszawa 1974, с. 88.

⁴⁰ Див.: Ададуров В. *Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн*: Автореф. дис. [...] канд. істор. наук. Львів 1997, с. 1.

конференції 1919 р. польські дипломати переконували французьких політиків у необхідності розбудувати сильну польську державу як бар'єр проти російського більшовизму та противагу німецькому мілітаризмові⁴¹, вони, серед іншого, апелювали до історичних традицій політики Франції, зокрема приписували Наполеонові намір відновити Річ Посполиту в кордонах до 1772 р. Прикметно, що в 1920-ті роки деякі французькі наполеонознавці, які симпатизували полякам, також намагалися виправдати цим історичним прикладом політику власного уряду, який у 1919–1923 рр. доклав чимало зусиль, щоб пересунути якомога далі на схід кордони Польщі коштом поглинання території інших молодих держав Східної Європи (Литви, Білорусі, Західно-Української Народної Республіки)⁴².

Що ж залишалося робити представникам тих націй, які безуспішно намагалися обґрунтувати в Парижі своє право на незалежне існування, якого позбавили їх або поляки, або більшовики? Не втрачаючи надії на вигідні для себе зміни в політичному курсі французького уряду, вони лише могли прийняти правила “ідеологічної гри”, яку вели поляки, щоби пропагувати у Франції свою справу. Оскільки французькій суспільній думці в усі часи було притаманне нечітке уявлення про Україну та її окремішність від Росії або Польщі⁴³, чи не найкращим способом рекламувати українське питання було “нагадувати” французам про певні приклади з їхньої національної історії, коли великі діячі Франції (наприклад, Людовік XIV або Наполеон) намагалися послужитися прагненнями українців до незалежності заради інтересів власної держави. Найвидатнішим популяризатором

⁴¹ Див.: Ададуrow В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // *Україна в минулому*, вип. 7. Київ – Львів 1995, с. 19.

⁴² Див., наприклад: Lacour-Gayet G. Napoléon et la Pologne // *La Revue Mondiale* (Paris 1921/12) 379–380.

⁴³ Виступаючи під час конференції, організованої Національною Асамблеєю в 2001 р. до десятиріччя незалежності України, голова сенаторської групи дружби “Франція – Україна” Патріс Желяр був вимушений ствердити, що “французи не знають України”, оскільки “засоби масової інформації та значне число політиків підтримують” “хибну думку про Україну, яка йде від тих, хто заповзявся представити Україну як одне ціле з Росією” (*Les Documents d'information de l'Assemblée nationale*, № 8: *Colloque “L'Ukraine, situation et perspectives. Dix ans après l'indépendance”*: mercredi 5 décembre 2001 / Organisé par le groupe d'amitié France - Ukraine, sous le haut patronage de M. R. Forni. Paris 2002, с. 85).

історії українсько-французьких відносин став став виходець із родини херсонських євреїв, член партії українських есерів, випускник юридичного факультету Новоросійського університету Ілля Львович Баршак (1892–1959), який публікувався під псевдонімом Ілько Борщак (далі уживатимемо саме це друге ім'я). Приїхавши до Парижа в грудні 1919 р. у складі надзвичайної дипломатичної місії УНР⁴⁴, він побачив шанс вплинути на загалом неприхильну щодо підтримання незалежності України французьку суспільну думку через публікацію збережених в архівах і бібліотеках західних країн документів, які свідчили про існування в цих держав інтересу до України в часи Кромвеля, Мазаріні чи Наполеона I. За словами самого Борщака, його метою було комплексно висвітлити історію відносин між Україною і західними “потугами”, що він намагався втілити в монографії “Європа і Україна”⁴⁵ (роботи над нею дослідник так і не завершив). Наскільки успішним був такий спосіб популяризації України у Франції, принаймні в середовищі академічних фахівців, можна судити хоч би з того, що вже 1922 р. дослідник-початківець І. Борщак зміг зацікавити своїм історичним письменством одного з найвідоміших наполеонознавців того часу Едуара Дрію, автора 4-томного дослідження “Наполеон і Європа”, з яким, судячи з теплих слів французького професора про часте відвідування молодим українцем Архіву Міністерства закордонних справ Франції, познайомився саме там. Дрію не лише допоміг Борщаку опублікувати розвідку “Наполеон і Україна” в такому авторитетному виданні, як “Часопис наполеонознавчих студій”⁴⁶, а й уклав коротку передмову до неї. Саме ця передмова, написана під впливом спілкування з Борщаком і з великою симпатією до України та її минулого, показує політичну мету дослідницької праці останнього – змінити ставлення французької суспільної думки, а якщо можливо, то й уряду Франції, до українського питання:

⁴⁴ Див.: Курас Г. Історія одного псевда // “Я думав, які теми були б цікавими...”: *Праці Григорія Кураса, спогади і матеріали про українського історика* / упор. В. М. Бойко. Чернігів 2010, с. 12–13; Ададуrow В. В. Борщак // *Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии 1813–1814 годов: Энциклопедия в 3 т.* / ред. В. М. Безотосный та ін., т. 1. Москва 2012, с. 225–226.

⁴⁵ Борщак І. Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, переслане Українській Академії наук у Києві 1924 р. // *Записки НТШ*, т. 134. Львів 1924, с. 241.

⁴⁶ Див.: Bortchak E. Napoléon et l'Ukraine // *Revue des Etudes Napoléoniennes* 19 (Paris, juillet – décembre 1922) 24–40.

“Україна. Німецький винахід!” – такою є спрощена думка більшості французів, навіть найобізнаніших, навіть тих, яких наділено почесним правом керувати країною. Посли старої монархії і дипломати Наполеона, та й сам Наполеон, краще знали історію Франції й України. Ми дізнаємося про неї докладно у вміщеному тут дослідженні. Пан Ілля Борщак [...] знає ліпше за будь-кого, бо часто відвідує Архів Ке д’Орсе, про колишні стосунки Франції й України, про постійні симпатії, які державні діячі “Давнього порядку” виявляли до краю нескінченних степів, де Мазепа піднявся до становища короля у своїй смертельній кавалькаді. Зрештою, тут Наполеон продовжив кращі традиції Франції, і йому, як перед тим Карлові XII, потрібно було небагато, щоб знайти в Україні засоби для вирішальної перемоги над росіянами. Німці скопіювали нас і в цьому. Чи є якийсь сенс залишити їм те, що належить нам, аби знищити на їхню користь, наукову й політичну, котрісь із найпрекрасніших сторінок нашої національної історії? З нашого боку відчуваємо велику радість, що отримали вагоме історичне свідчення від молодого обдарованого українця [тобто І. Борщак], який щиро любить свою батьківщину і який вбачає у Франції доби королів і Наполеона, а також сподівається побачити у республіканській Франції визволительку утискуваних народів. Усі [французькі] шанувальники Наполеона будуть зворушені благоговійними споминами про те, що селяни України запам’ятали великого Імператора як того, хто “відкрив для народів, – як вони кажуть, – шлях до свободи”⁴⁷.

Назвавши свою розвідку “Наполеон і Україна”, Борщак недвозначно вказав на те, що прагне скористатися розробленою польськими істориками рекламною моделлю “Наполеон і Польща”, замінивши в ній останній складник, щоб у такий спосіб протиставити ідею самостійної України ідеї “історичної Польщі”. В опублікованому 1935 р. на шпальтах того ж “Часопису наполеонознавчих студій” короткому виступі на тему “Наполеон і Україна” Борщак прямо вказав на добре розроблену в історіографії модель дослідження питання “Наполеон і Польща” як взірць для свого письменства⁴⁸. Беручи за шаблон для своєї праці ті самі історичні міфи про Наполеона як визволителя народів Східної Європи від російського гніту, письменник спробував довести (однак уже в цілком відмінній від польської ідеологічній тональності), що політика Франції стосовно народів колишньої Речі Посполитої не була однозначно пропольською, а навпаки, воліла толерувати культурний (етнічний, релігійний) плюралізм цього

⁴⁷ Bortchak E. Napoléon et l’Ukraine (1922), с. 24–25.

⁴⁸ Borschak E. Napoléon et l’Ukraine // *Revue des études napoléoniennes* 41 (Paris, juillet – décembre 1935) 11.

регіону Європи, навіть більше – тяжіла до використання національного питання, аби послабити стратегічну суперницю Франції Росію шляхом створення низки “буферних держав” на схід від Польщі (прибалтійських, української, татарської). При цьому наголошувалося, що Наполеон, як спадкоємець принципів Французької революції (“свобода, рівність, братерство”), з великою симпатією ставився до всіх народів, які, за термінологією наполеонівської доби, прагнули “стати нацією”, тобто здобути державне існування. Щоб обґрунтувати таке бачення відносин між Францією й Україною, Борщак провадив систематичні пошуки у французьких архівах і бібліотеках, бо, за справедливим переконанням дослідника, “ні польські, ні російські джерела не можуть дати справжньої картини стану української справи в широкому значенні цього слова”⁴⁹. Дослідникові вдалося розшукати чимало документів, які підтверджували його концепцію плюралістичної політики Наполеона у Східній Європі. Щоправда, здебільшого це були матеріали французького уряду, які мали постулятивний (аналітичний, пропозиційний), а не афірмативний (наказовий до дії) характер. Отже, архівні знахідки Борщака, логічним підсумком опрацювання яких стало видання в 1937 р. його розвідки узагальнювального характеру “Наполеон і Україна”⁵⁰, відкрили читачам чимало оригінальних свідчень епохи, які недвозначно доводили зацікавлення наполеонівських дипломатів і військовиків землями, де мешкали українці.

Утім, заслуг Борщака-дослідника не слід перебільшувати, бо, будучи не фаховим істориком, а аматором (хоча сам він називає себе “істориком і правником”⁵¹), він нехтував засадами археографічної роботи, не цитував і не публікував документи цілком, мовою оригіналу, з наступним перекладом і коментарями. Через це творчу спадщину Борщака важко назвати науковою в точному розумінні цього поняття. Це радше науково-популярний наратив, у якому підтверджені документами історичні факти поєднуються зі сміливими

⁴⁹ Борщак І. Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи, с. 241.

⁵⁰ Див.: Борщак І. *Наполеон і Україна. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями*. Львів 1937.

⁵¹ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона в світлі сучасних подій // *Нова Громада: Суспільно-політичний журнал під редакцією С. Вітика* (Відень 1923/3–4) 50.

гіпотетичними розважаннями, відірваними від реальної канви подій. Інакше кажучи, у працях Борщака завжди присутній елемент фантазії, домислу⁵². З легкої руки Борщака в українській історіографії прижилося кілька міфологічних тверджень, що їх донині вважають істинними. Перше з них стосується київського походження знаменитого “реймського Євангелія”, яким користувалися під час миропомазання королів Франції і яке буцімто привезла зі собою в XI ст. донька Ярослава Мудрого Анна, дружина короля Генріха I⁵³. Насправді дослідження Реймського Євангелія, яке зберігається у Французькій Національній бібліотеці, показали, що його складають два кириличні зшитки, котрі, однак, походять із Болгарії та Моравії й були привезені до Франції у XV та XVI ст. У другому з історичних міфів, що їх спопуляризував Борщак, ідеться про те, що назва місцевості Орлі на південь від Парижа, де сьогодні є відомий усьому світові міжнародний аеропорт, походить від прізвища українських емігрантів XVIII ст. Пилипа і Григорія Орликів. Насправді ж історична топоніміка цієї місцевості сягає галло-римських часів і походить від когномена власника тутешньої вілли Орелія (Aurelius)⁵⁴. Борщаківі належить також сумнівна честь “винахідника” псевдофакту перебування козацьких старшин Богдана Хмельницького й Івана Сірка у Франції 1646 р. та їхньої участі в облозі Дюнкера⁵⁵.

Однак, попри очевидну схильність Борщака до створення історичних містифікацій, я не ставлю за основну мету “деконструювати” творчість цього автора навіть на прикладі окремо взятого і, на перший погляд, належним чином обґрунтованого документальними свідченнями її напрямку, який було присвячено ставленню Наполеона

до України. Взявши за відправний пункт дослідження факт існування написаних Борщакієм розвідок щодо вищезгаданої проблеми, лише принагідно буду зіставляти викладену в них версію з історичною картиною, яку реконструюватиму переважно на основі джерел. Однак, перш ніж здійснити таке дослідження, вважаю за необхідне докладно пояснити причини, які змусили мене понехтувати гіпотезою Борщака та способом її доведення.

Лейтмотивом Борщаківих студій стало твердження, що Наполеон був добре поінформований про історію та сьогодення України, знав про прагнення її волелюбного народу визволитися з-під деспотичної влади Росії. На підкріплення цього постулату Борщак навів численні документальні свідчення, які можна розділити на дві великі групи: 1) публіцистичні чи наукові видання французьких авторів кінця XVIII – початку XIX ст.; 2) архівні матеріали французького уряду. Свого роду “коронним аргументом” на підтвердження своєї гіпотези Борщак вважав рукописний меморандум під назвою “Оцінка постійних і активних сил, якими зможе послужитися Польща в її цілості, а також її кордонів, виключно з погляду їхнього воєнного значення”. У цьому документі було викладено проект створення Польської держави в межах до річок Двіна та Дніпро. Як додатковий засіб для знищення впливів Росії автор меморандуму пропонував відокремити від останньої низку територій на схід від згаданих річок, аби створити “ланцюг” залежних від Польщі й Франції військових герцогств, котрі правили б за “буферну зону” між “Великою імперією” і Московією, що мала перетворитися на азійську державу. До переліку цих герцогств входили також Чернігівське та Полтавське, які було запропоновано створити замість однойменних губерній, і козацька держава, що мала бути евентуально розміщена на лівобережжі Дніпра від Катеринослава до Азовського моря. На погляд автора меморандуму, державу українських козаків слід було об’єднати з відновленою державою кримських татар. “Населене народами, які завжди перебувають у сідлі”, це герцогство створило би бар’єр супроти російської експансії до Чорного моря. Автор меморандуму, із захватом описуючи культуру козаків, відгукувався про них як про народ безперечно мужній, працьовитий та розумний і вважав свого роду цивілізаційною місією Франції й особисто імператора Наполеона як новітнього “Солона чи Лікурга” прилучити українських козаків до грона європейських націй. Відтак,

⁵² Згідно з дипломатичним твердженням голови Наукового товариства ім. Шевченка в Західній Європі Аркадія Жуковського, часом у своїх розвідках І. Борщак “не дотримувався наукової точності та видавав бажане за дійсне” (див.: Івашина Л. Перший французько-український колоквиум, присвячений українському козацтву // *Українознавство* (Київ 2006/1) 306–308).

⁵³ Див., наприклад: Моця О. Анна Київська, королева Франції // *Діалог. Україна – Франція*. Київ 2002, с. 59; Матвієнко В. “Апогей готичної Русі”: Дипломатія Володимира Великого і Ярослава Мудрого // *Україна дипломатична*, вип. 7. Київ 2006, с. 330.

⁵⁴ Див.: Вергун І. Про деякі історичні неточності // *Бюлетень Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі*, ч. 64. Париж 2001, с. 32.

⁵⁵ Див.: Анцишкін І. В. До питання про “французький похід” Івана Сірка // *Козацька спадщина*, вип. 2. Нікополь – Дніпропетровськ 2005, с. 121–122.

спонукаючи імператора особисто перейнятися долею козаків, він улесливо пропонував назвати цю державу “Наполеонідою”, оскільки лише ця назва, на його думку, буде гідною замінити спалювану російською імператрицею Катериною II прекрасну назву “Таврида”. Симпатії автора до козаків такі великі, що він навіть запропонував надати їм самоуправління (гетьманат) і конституцію, відповідні їхньому способу буття, “з перспективою політичної незалежності”⁵⁶.

Віднайдення цього меморандуму та оприлюднення вищезгаданого уривка з нього належить до найважливіших заслуг І. Борщака. Саме цей документ дав підстави дослідникові поставити запитання: “Чи думав імператор визволити Україну?” У своїй розвідці 1922 р. Борщак відповів на нього по-науковому стримано: мовляв, якщо це і входило до планів Наполеона, то Україна могла зацікавити його тільки з військово-стратегічного погляду, як бар’єр супроти Росії та джерело військової сили⁵⁷. Однак далі Борщак допустився містифікацій, які звели нанівець його старання довести зацікавлення Наполеона політичною незалежністю України. Меморандум не було підписано, однак це не спонукало Борщака застановитися над тим, що розшуканий ним в Архіві Міністерства закордонних справ (сьогодні – Дипломатичний архів) екземпляр міг бути тільки копією оригінального документа. Дослідник не розшукував оригінал, щоб таким шляхом з’ясувати авторство тексту. Натомість – без жодного серйозного доказу, радше за аналогією з тим, що за згромадження архівних матеріалів про Російську імперію для Наполеона відповідав граф Александр Моріс Блян д’Отрив, – Борщак назвав цього чиновника Міністерства зовнішніх відносин автором ідеї створення “Наполеоніди”. При цьому – очевидно, щоб наголосити вагу д’Отрива у французькій державній ієрархії, – Борщак, розраховуючи на непоінформованість українських читачів, назвав його “політичним директором Міністерства закордонних справ, правою рукою Талейрана, фактичним директором міністерства”⁵⁸. Насправді ж д’Отрив від 1797 р. обіймав

⁵⁶ AD, MDD, Pologne, vol. 28, f. 215–216 [Examen des forces constantes et actives que peut fournir la Pologne [...]].

⁵⁷ Див.: Bortchak E. Napoléon et l’Ukraine (т. 19), с. 32.

⁵⁸ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 70. У своїй розвідці 1922 р. Борщак писав, що автором цього меморандуму “був напевно граф д’Отрив” (с. 32), у праці 1937 р. – “тим-то є поважні підстави вважати Готеріва автором знаменитого меморандуму” (с. 71), хоч не підкріпив цього припущення жодним фактичним доказом. Згадане

посаду директора другого (південного) відділу політичної канцелярії Міністерства зовнішніх відносин, який займався дипломатичним листуванням з Туреччиною, Італійськими державами, Іспанією, Португалією та Гельветською конфедерацією⁵⁹, а в 1807 р. його було призначено директором архіву згаданого міністерства⁶⁰. На думку сучасного французького історика, д’Отрив “відігравав значущу роль як архівіст і як радник, але все-таки це була роль другого плану”⁶¹. Попри те, що д’Отрив уклав кілька меморандумів для Наполеона, він не мав безпосереднього впливу на ухвалення політичних рішень. Дивує, що Борщак не звернув жодної уваги на добру поінформованість упорядника меморандуму про спосіб існування народів Східної Європи, зокрема українських козаків, яка була неможливою без особистого перебування цієї особи на землях колишньої Речі Посполитої. Сам д’Отрив лише раз, у 1784–1785 рр., здійснив подорож на Схід, до Стамбула, і залишив описи Болгарії, Волощини та Молдови⁶². Однак цей дипломат ніколи не був у Росії, а рівень тогочасних теоретичних знань французів про цю імперію був недостатнім для етнографічних екскурсів, які наводить автор меморандуму. Водночас увесь меморандум укладено з погляду воєнно-стратегічної корисності, й очевидно, що його автором міг бути військовий. Сам стиль документа немов запрошує історика до його уважного аналізу. Крім термінів військової стратегії, автор не раз, зокрема в уривку, де йдеться про “Наполеоніду”, вживає характерне тільки для його стилю піднесене звернення до Наполеона – “Великий Законодавець” (“Grand Législateur”) і “Герой” (“Héros”). Отож, спостерігши ідентичний стиль звернення до Наполеона в одному з меморандумів, що їх д’Отрив зібрав для імператора напередодні війни 1812 р., одразу ж подумав, що ці тексти, правдоподібно,

твердження некритично засвоїли українські історики (див., наприклад: Жуковський А. *Україна і Франція: Історичний нарис // Україна і Франція: Нарис багатомістової історії відносин* / ред. А. Жуковський, А. Зленко, В. Манжола. Львів 2001, с. 19; Реєнт О. П. *Європейська дипломатія й Україна під час наполеонівських воєн // Нариси з історії дипломатії України* / ред. В. А. Смолій. Київ 2001, с. 283).

⁵⁹ Див.: Lacour-Gayet G. *Talleyrand, 1754–1838: en 3 vol.*, т. 1. Paris 1930, с. 36.

⁶⁰ Див.: Hauterive, Alexandre-Maurice // *Larousse du XX^e siècle: en 6 vol.* / ред. P. Augé, т. 3. Paris 1932, с. 971.

⁶¹ *Documents diplomatiques du Consulat et de l’Empire: en 3 vol.* / вид. M. Kerautret, т. 1: *Les grands traités du Consulat (1799–1804)*. Paris 2002, с. 316.

⁶² Див.: Wolff L. *Inventing Eastern Europe*, с. 115–119.

написані одною людиною. Документ, що має назву “Швидкий погляд на сили, які Росія може кинути у [воєнну] кампанію, і про шок, якого вона може зазнати”, складено теж із погляду військової стратегії⁶³. Автор цього документа назвав Наполеона “Визволителем і Законодавцем Польщі” (“Libérateur et Législateur de la Pologne”), “Героєм” (“Héros”). При цьому він вочевидь не був французом за походженням, бо писав про колишню Річ Посполиту як про рідний край, уживаючи словосполучення “наші магнати”, “у нас”. Зрештою, на польське походження автора вказує приписка до назви документа, зроблена іншим почерком (очевидно, рукою котрогось із чиновників Міністерства зовнішніх відносин – можливо, того ж д’Отрива): “Писано польським генералом Сольковніським (par le général polonais Solkowniski)”. Такого генерала не існувало, зате відомою була така постать польського патріотичного руху, як дивізійний генерал Міхал Сокольницький (Sokolnicki). Можна припустити, що це й був справжній автор другого меморандуму, оскільки французи мають значні труднощі у переданні слов’янських імен і прізвищ та нерідко перекидають їх**.

Отож сумніви стосовно того, що А. М. д’Отрив був автором ідеї створення “Наполеоніди”, дедалі більшали. І ось в архівних фондах Історичної служби Міністерства оборони Франції вдалося віднайти оригінали обох згаданих меморандумів. Вони не були окремими документами, а становили автономні частини великого меморандуму під назвою “Есе про кілька засобів звільнити Європу від впливу Росії, а вкупі з нею й Англії” за підписом одного, справжнього його автора, яким був “дивізійний генерал на службі Його королівської Величності короля Саксонії, герцога Варшавського, офіцер почесного легіону, командор військового ордену Польщі Мішель Сокольницький”⁶⁴.

⁶³ AD, MDD, Russie, vol. 26, f. 66–85 [Coup d’oeil rapide sur les forces que la Russie peut mettre en campagne et le choc qu’elle peut sentir].

** За моїм спостереженням, навіть найвідоміший французький наполеонознавець Ж. Тюлар під час лекційного курсу, прочитаного в 2002/2003 р. у Практичній Школі вищих досліджень, подавав прізвище заступника міністра закордонних справ Росії князя Адама Чарториського (Czartoryski) як Сарторинський (Sartorynski). Річ у тому, що вимовити інакше це польське прізвище французи просто не спроможні.

⁶⁴ SHD, DAT, MR, M 1, carton 1490/1, f. 1 [Essai sur quelques moyens de délivrer l’Europe de l’influence de la Russie, et par contrecoup de celle de l’Angleterre, fait d’après des ordres supérieurs et donné à Paris le 10 février 1812 par Michel Sokolnicki, général de division au service de S. M. le Roi de Saxe, duc de Varsovie, officier de la Légion de l’honneur, commandeur de l’ordre militaire de Pologne].

Цей меморандум складався з дев’яти частин, у яких два вищезгадані документи були розміщені, відповідно, сьомим і четвертим за чергою (f. 63–70), (f. 35–44)⁶⁵.

Чому Борщак знехтував справжнім автором ідеї про “Наполеоніду” – генералом Сокольницьким? Відповідь не така очевидна, як здається на перший погляд. Недбалість дослідника, його погана орієнтація в архівах і невміння порівнювати документи, тобто брак належного професійного вишколу, – це лише “верхівка айсберга”, бо я не певен, що, навіть знаючи ім’я автора-поляка, Борщак наважився б його назвати. Передусім насторожує той факт, що дослідник не раз цитував документи з теки 1489 колекції “Меморандуми та розвідка” Військового архіву, однак “не зауважував” великого й написаного гарним почерком “Есе про декілька засобів”, яким розпочинається

⁶⁵ Незалежно згаданий документ виявив відомий французький наполеонознавець Фернан Бокур, який передав його копію своєму білоруському колезі Олегові Яновському. Останній підготував документ до друку (див.: “Исполнено по высочайшему повелению...”: *Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольницким. с рекомендацией “о способах избавления Европы от влияния России...”* / упор., передм., прим. О. А. Яновский, пер. з фр. В. А. Яновский. Минск 2003). Про існування цієї публікації мені стало відомо тільки 2007 р. Ознайомившись із ним, я виявив, що білоруські дослідники зробили подібні до моїх висновки про захоплене ставлення М. Сокольницького до особи Наполеона, яке відобразилося в пересипаній епітетами мові меморандуму, а також про цінність цього документа як свого роду “путівника” для французького уряду по західній частині Російської імперії (с. 5, 8). Однак важко погодитися з визначенням цього меморандуму як “надзвичайно цінного джерела з історії Росії, Білорусі, Східної Прибалтики, України”, бо знання Сокольницького про згадані землі далекі не були адекватними істинному стану речей. Самі видавці визнали недоліки своєї перекладацької роботи, ствердивши, що “деякі географічні назви потребують подальшого уточнення” (с. 8). На мою думку, упорядники даремно відмовилися від публікації меморандуму згідно з археографічними вимогами: спочатку – оригінальний текст документа, потім – його російський переклад. Звідсіля – очевидні ляпсуси перекладу. Лише в уривку тексту, де йдеться про план створення ланцюга “федеративних герцогств”, зауважуємо їх кілька. Назвемо тут лише один, але найбільш кричущий: кордони Полтавського герцогства мали, за версією упорядників видання, простягатися аж до міста Орел, а не до ріки Орелі (хоча Сокольницький чітко зазначив, що кордони Полтавського герцогства мали збігатися з кордонами однойменної губернії). Подив викликає і винесене упорядниками в назву видання (мабуть, задля реклами) титулування Сокольницького як начальника контррозвідки Наполеона, хоча на момент укладення меморандуму польський генерал був лише співробітником Генерального депо (картографічно-статистичного відділу) Військового міністерства, та й пізніше його посада не окреслювалася так гучно.

наступна тека 1490. За моїм припущенням, він це робив зовсім не випадково. Ще 1923 р. у розвідці “Польські плани супроти України за Наполеона у світлі сучасних подій” Борщак уповні висловив свої антипольські погляди, провівши історичні паралелі між спробами тимчасового уряду Варшавського герцогства зацікавити французького імператора проектами відновлення Речі Посполитої в межах до Дніпра і намаганнями уряду Півсудського заручитися підтримкою французьких військовиків для концепції “Польщі від моря до моря”:

Перед нами традиційна польська політика, яка, починаючи з часів XVII ст. аж до наших днів, намагається за всяку ціну бути посередником-маклером між Україною і Францією, використати в своїх інтересах українські військові елементи проти Москви. Якби події 1807 р. дійсно привели були до того, що Наполеон поставив би українське питання згідно вищезгаданої репертури, ця польська тенденція прийняти на себе політично-військовий мандат супроти України мала б, без сумніву, такі самі страшні наслідки для нашої справи, як це сталося в 1920 р. Бо *mutatis mutandis* політика Півсудського, яка намагалася одержати піддержку цьому планові в деяких французьких військових колах, перебуваючих в Варшаві, на Україні в 1920 р. була тим самим, що польська урядова комісія жадала від Наполеона в 1807 р. Це всі ті самі плани гегемонії Польщі над Україною⁶⁶.

Взявши до уваги чітко висловлене в згаданій розвідці негативне ставлення щодо польських планів використання у власних інтересах прагнення українців до незалежності від Росії, маємо всі підстави припустити: для такого поборника соборності українських земель, яким був Борщак, уже сам факт, що одна з перших концепцій незалежної України народилася в польському політикумі, був достатнім мотивом, аби приховати справжнє авторство ідеї створення “Наполеоніди”. Лише з цього погляду можна пояснити, чому Борщак приписав авторство досить відомому, хоч і недостатньо впливовому чиновникові Міністерства зовнішніх відносин Франції. Витлумачити цю документальну містифікацію Борщака з наукової точки зору неможливо: документ, складений добре знаним Наполеонові бойовим генералом, мав не менший шанс потрапити на очі імператорові, аніж у разі, якби його написав архівіст д’Отрив.

Отже, для сучасного стану досліджуваної теми стрижневого значення набуває питання про джерела уявлень французьких офіційних чинників про окраїнні землі Російської імперії. Безперечним фактом

⁶⁶ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона, с. 49–50.

є те, що французи запозичували переважну частину своїх знань про ці землі саме з меморандумів польських емігрантів. Змушений визнати цей факт, Борщак намагався змаргіналізувати його, заглушавши в міру можливості розважаннями на кшталт:

На території Польщі Наполеон мусив реально зустрітися з українським питанням, про що згадали самі поляки. [...] Скажемо заздалегідь, що без огляду на все те наполеонівський уряд поставився з великою резервою до України “made in Poland”. Цьому сприяло те, що французькі дипломати загалом добре орієнтувалися в польсько-українських відносинах⁶⁷.

Погляньмо, в якій спосіб Борщак намагався приховати правду про те, що саме польські діячі, а не віддане Росії малоросійське дворянство, намагалися привернути увагу французького уряду до південно-західних окраїн Російської імперії. “Деся на початку 1811 року, – читаємо в нього, – якийсь француз-військовий, що мешкав у Варшаві, надсилає до Парижа докладний меморіал ‘Про російську політику’”⁶⁸. При цьому дослідник послався на документ з Архіву Міністерства закордонних справ Франції (див. с. 119), приховавши від читачів той факт, що повна назва документа звучить так: “Меморандум про політику Росії й відновлення Польського королівства”, і в дужках після назви іншим від основного тексту почерком, очевидно рукою французького чиновника, дописано: “Меморандум генерала Сольконіського (*Mémoire du général Solkonisky*)”, тобто вже згаданого дивізійного генерала Сокольницького⁶⁹.

В іншому місці І. Борщак писав:

Не без впливу польських емігрантів якийсь незнаний нам урядовець французького Міністерства закордонних справ у меморандумі з листопада 1806 р. радить Наполеонові відновити Польщу в її історичних межах, на сході з усією Україною і частиною Бессарабщини з твердиною Бендери⁷⁰.

Автор послався на документ № 9, вміщений у справі 1687 серії “Перша імперія” Національного архіву Франції. Під № 9 згаданий документ у цій справі не фігурує, проте документ № 3 з початку листопада 1806 р. подібний за змістом до згаданого Борщакком: його упорядник

⁶⁷ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 54–55.

⁶⁸ Там само, с. 66–67.

⁶⁹ AD, MDD, Pologne, vol. 28, f. 175–210 [*Mémoire sur la politique de la Russie et sur le rétablissement du Royaume de Pologne*].

⁷⁰ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 55.

пропонував забезпечити відновленій Наполеоном Польщі “навігацію до Чорного моря по Дніпру”, а також володіння багатими збіжжям Волинню, Поділлям і Київщиною. Авторство цього меморандуму, який називається “Спостереження про відновлення Польщі й різні приготування поляків щодо цього”⁷¹, чітко зазначено в дужках, що йдуть слідом за назвою (“писано колишнім службовцем польського бюро закордонних справ (par un ancien Employé du Bureau des Affaires Étrangères de Pologne)”). Як кажуть, коментарі зайві. Або це одна зі свідомих Борщаківих містифікацій документальних джерел, або наслідок поганого знання ним французької мови⁷². За моїм спостереженням, місце спотворення історичних свідчень у наративній конструкції Борщака найчастіше вдається визначити за його специфічною манерою приховувати правду: якщо фальсифікується лишень ім’я автора документа, то цю особу переважно окреслено як “незнаного француза” (підваріанти на вибір: чиновника, військовика, дипломатичного агента); якщо ж фальсифікація стосується цілого документа (таке, на жаль, траплялося не раз), то він називає його “зниклим” (що само по собі, підсвідомо, провокує порівняння з “пропалою грамотою” в Миколи Гоголя).

Борщаківі фальсифікації архівних документів можна поділити на три типи. Суть *першого* полягає в неточному відтворенні (за браком філологічної й історичної освіти) чи зумисному спотворенні тексту документальних джерел під час перекладу. *Другий* значно серйозніший: вставлення в ті чи інші документи домислених самим Борщакієм уривків, аби створити ілюзію “заангажованості” їхніх авторів у справу незалежності України. *Третій*, мабуть, найгірший: Борщак “вигадував” документи, яких ніколи не існувало. Розгляньмо типи цих фальсифікацій на конкретних прикладах, зіставивши його дані

⁷¹ AN, série “AF IV”, carton 1687/1, f. 2 [Observations sur le rétablissement de la Pologne et les différentes dispositions des Polonais à cet égard].

⁷² На недосконале володіння дослідника французькою мовою вказують свідчення людей, яким свого часу випало особисто його знати, зокрема проф. Аркадія Жуковського. У 2003 р. він люб’язно поділився спогадами про І. Борщака, з яким спілкувався в 1950-х роках, коли той викладав у Вищій державній школі східних мов у Парижі (сьогодні – Французький національний інститут східних мов і цивілізацій (INALCO)). Зрештою, про рівень Борщаківого знання французької мови у 1920-ті роки можна судити хоч би з того, що він неправильно відтворює українською мовою прізвища дипломатів Наполеона. Наприклад, у розвідці 1923 р. дослідник називає колишнього співробітника посольства в Санкт-Петербурзі Буржаном (с. 46) і лише в розвідці 1937 р., виправляючи себе, – Бургуеном (с. 38–39).

з реальним змістом документів, збережених у французьких архівах у незмінному стані від часу праці в них Борщака. Фальсифікації *першого типу* можна б назвати “дрібними”, якби не те, що заміна в тексті документа одного слова чи, навпаки, пропуск кількох дозволяли Борщаківі спотворити суть самого свідчення. Наприклад, використовуючи документи із серії “Меморандуми і розвідка” Архіву Військового міністерства, Борщак цитував уривки зі “Статистичного опису Чернігівської та Полтавської губерній”:

Мешканці мають назву українців або малоросів у протилежність до великоросів. Вони прийняли в 1654 р. опіку царя. Міста збудовані на зразок український, тобто хати чисті і солідні. Хати на російський зразок тут рідкі. Мова їх солодка⁷².

Насправді цей уривок він сконструював з окремих речень тексту першоджерела. Перше речення документа таке:

Мешканцями є загалом малоросіяни, іменовані таким чином на протигу Великої Росії, та українці, відповідно до становища їхнього краю на кордоні [Російської] імперії⁷³.

Отже, автор “Статистичного опису”, один із французьких науковців, залучених до підготування матеріалів про Російську імперію, розділяв “малоросіян” і “українців”, бо вважав, що то не один, а два народи, а це свідчить про нечіткість уявлень про населення України навіть у спеціалістів. Другому реченню І. Борщака відповідає такий уривок у документі:

Самі вони зазвичай називають себе черкасами, а ті, які відбувають за мобілізацією військову службу, – козаками. Вони прийняли в 1654 році протекторат Росії, і багато з них перейшли з правобережжя на лівобережжя Дніпра⁷⁴.

У джерелі немає третього речення, котре наводить Борщак, натомість описано військову організацію козацтва, а також те, як Катерина II

⁷² Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 91.

⁷³ Поп.: “Les habitants sont en général les Petits Russes, ainsi appelés par opposition à la Grande Russie, et Ukrainiens d’après la situation de leur pays sur la frontière de l’Empire” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 14 [Statistique des Gouvernements de Tschernigov et de Poltava]).

⁷⁴ Поп.: “Ils se nomment ordinairement eux mêmes Tsherkasses et ceux qui font par réquisition un service militaire, Kosaques, ils acceptèrent en 1654 la protection de la Russie et en grande partie vinrent de la rive droite sur la rive gauche du Dnieper” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 14).

перетворила козацькі полки на гусарські, та соціальну структуру населення, поселення колоністів. Цей фрагмент охоплює півтора рукописного аркуша. Про помешкання козаків оповідається вже після цього:

Міста збудовано на малоросійський зразок, тобто з багатьма малими будинками, простими, але добре спланованими, з надзвичайно легким каркасом, із саманними стінами. Вони білі всередині та назовні, зазвичай вишпалені крейдою й утримувані в надзвичайній чистоті⁷⁵.

Четвертому реченню в конструкції Борщака відповідає речення з документа, що йде слідом за вищенаведеним:

Будинки, які збудовано з настилу і балок, на російський зразок, трапляються рідко⁷⁶.

Нарешті, п'ятому реченню передують опис сільської культури, одягу, характеру та звичаїв мешканців Чернігівщини й Полтавщини, обсягом теж півтора рукописного аркуша. Насамкінець автор “Статистичного опису” відзначив:

Мова козаків є діалектом польської. Вона м'яка та рясніє применшувальними і збільшувальними зворотами⁷⁷.

Таким чином, за допомогою методу історієписання, котрий сучасник І. Борщака, англійський історик і філософ Робін Дж. Колінгвуд, зневажливо назвав “історією ножиць і клею”⁷⁸, український автор приховав неприємні для нього визначення України як “окраїни” Росії, інформацію стосовно добровільного переходу козаків під руку московського царя, про мазанки як малі будівлі та мову малоросів як “діалект польської”.

Ілюзію автентичності вочевидь мали створювати наведені французькою мовою уривки з документа, що його Борщак зачитував у примітках (с. 122):

Les habitants sont en général les petits Russes ainsi appelés par opposition à la Grande Russie ou les Ukrainiens...

⁷⁵ Поп.: “Les villes sont bâties à la manière des Petits Russes, c'est-à-dire avec beaucoup de maisons, petites, simples, mais bien distribuées, d'une charpente très légère avec des murs de torchis. Elles sont blanches en dedans et en dehors, ordinairement – enduites de craie et tenues très proprement” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 16).

⁷⁶ Поп.: “Les maisons construites avec des poutres et des madriers, à la manière Russe, sont rares” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 16).

⁷⁷ Поп.: “La langue des Cosaques est un dialecte de la polonaise. Elle est douce et remplie de diminutifs et d'augmentatifs” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/13–16, f. 17).

⁷⁸ Колінгвуд Р. Дж. *Ідея історії* / перекл. з англ. О. Мокровольський. Київ 1996, с. 337–338.

Обірвавши цитату на середині, Борщак замінив у ній лише один сполучник – *et* на *ou*, тому й вийшло не “і українці”, а “чи українці”, що якісно змінило зміст документального свідчення. У другому цитуванні він виявив більшу безсоромність (пор. із повним змістом документа у примітці 76):

Les villes sont bâties à la manière des Ukrainiens, c'est-à-dire beaucoup de maisons solides qui se tiennent très proprement. Les maisons à la manière russe sont rares. Leur langue est douce (підкреслення моє – В. А.).

Тут Борщака “взірця 1937 р.” може чи не найкраще “присоромити” той сам Борщак, але “взірця 1923 р.”: “Ми знаємо, – писав він про методологічні принципи роботи дослідника з документальним джерелом, – оскільки небезпечно з наукового боку й оскільки це велика спокуса модернізувати певні історичні явища, знаємо, що не треба переставляти слів у століттях: вони мають свій зміст й анахронізм є найгіршим варваризмом у історії”⁷⁹. Однак, повторивши згадану рекомендацію в праці 1937 р.⁸⁰, сам автор її не дотримувався і не вагався видозмінювати документальні свідчення, аби таким чином обґрунтувати запропоновану ним гіпотезу щодо ставлення Франції до південно-західних окраїн Російської імперії. Цитуючи уривки з архівних документів, Борщак виявляв подиву гідну послідовність у ретушуванні навіть їхніх деталей, особливо тих, що стосувалися згадок про колишню приналежність українських земель до Речі Посполитої:

Про Поділля: ...Частина України. Шляхта тут польська⁸¹.

Натомість у “Статистичному описі Подільської губернії”, з якого взято ці відомості, сказано, що

цю губернію, яка становила частину польської України, було приєднано до Росії внаслідок поділу 1793 року⁸².

Лише через 9 аркушів упорядник “Статистичного опису” наводить твердження, що відповідає другому реченню в наративі Борщака. Він не говорить про українське населення, називаючи автотонних мешканців Поділля “росіянами”, і, можливо, саме тому

⁷⁹ Борщак І. Польські плани супроти України за Наполеона, с. 46.

⁸⁰ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 44.

⁸¹ Там само, с. 91.

⁸² Поп.: “Ce gouvernement faisant partie de l'Ukraine polonaise a été réuni à la Russie dans le partage de 1793” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/36, f. 1 [Statistique du gouvernement de Podolie]).

Борщак не навів цитати в оригіналі. Однак те, що цей француз – автор “Статистичного опису” – не знав про існування українців, є таким самим історичним фактом, як існування ідеї створити козацьку державу “Нанолоніда”. Водночас Борщак не зміг належно оцінити позитивний для ідеї окремішності України факт, який подає автор “Статистичного опису”, коли стверджує, що в Речі Посполитій Поділля було не автохтонною землею, а силоміць приєднаною територією:

Це населення майже цілком створили росіяни, колись у них цей край завоювали поляки. Шляхта здебільшого належить до цієї останньої нації⁸³.

Попри те, що фальсифікації першого типу вельми “засмічують” наратив Борщака (вони присутні майже в кожному фрагменті оповіді, де зацитовано французькі документи), їхню шкідливість для наукового висвітлення згаданої проблеми аж ніяк не можна порівняти з *фальсифікаціями другого типу*. У викладі Борщака ці два типи “перебріхування історії” нерідко співіснують, межа між ними досить нечітка, внаслідок чого читач має ілюзію логічності й послідовності викладу, створеного з “напівміфічного” і “міфічного” матеріалу. За характерний приклад такого поєднання вигадок різного ступеня інтенсивності може правити передання Борщакієм змісту меморандуму П. Бургуена “Про торгівлю Росії на Чорному й Азовському морях”, датованого 15 березня XIII року республіки (6 листопада 1804 р.)⁸⁴. Особистий секретар французького посла в Росії Габрієля Марі д’Едувілля, колишній військовий інтендант Бургуен, досліджуючи Таврію, лише побіжно згадав про історію інших земель південно-західної окраїни Росії. Його історична довідка (*précise historique*) про козаків, уміщена на двох (із дев’яноста) аркушах цього меморандуму, мала скоріше етнографічний, ніж політичний сенс. Згідно з переказом Борщака, який був її першовідкривачем, вона звучить так:

“Українці відрізняються тим, що дуже прив’язані до своєї незалежності. Тому вони поступнево шукали союзу з росіянами, шведами, турками та татарами”. Бургуен оповідає про знищення Січі, “що dokonало назавжди українську свободу і залишило невдоволення в цілому народі”⁸⁵.

⁸³ Поп.: “Cette population est presque entièrement composée des Russes, sur lesquels le pays a été autrefois conquis par les Polonais. Les nobles sont en grande partie de cette dernière Nation” (SHD, DAT, MR, M 1, carton 1489/36, f. 9–10).

⁸⁴ AN, AF IV, carton 1696/5, f. 1–90 [Mémoire sur le commerce de la Russie par la mer Noire et la mer d’Azof, par P. Bourgoïn].

⁸⁵ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 39.

Автентичний текст цього уривка інакший. На початку довідки Бургуен оповів, що у XV ст.

Київщину було зайнято українськими козаками, а гирло Дніпра – запорозькими козаками, більше наближеними до Чорного моря, ніж перші; вони мали одного зверхника і відрізнялися між собою лише тим, що [запорожці] зовсім не терпіли присутності в себе жінок і поповнювали свої ряди, захоплюючи юнаків на кордоні [своїх володінь], у своїх сусідів.

Двом першим реченням у викладі Борщака у тексті документа Бургуена відповідає така фраза:

Їхня прив’язаність до незалежності вела їх послідовно до укладення та розриву союзів із Росією, шведами і татарами, до повернення під протекторат Росії, в якому вони віднаходять найуслесливіші похвали для своєї сміливості [від царських властей], котрі особливо не полишають вшанувати відвагу запорозьких козаків, але, між тим, вважають обов’язковим скасувати їхні привілеї; вони домогалися їхнього повернення, тому в 1775 р. [козаків] було оточено, знищено або розпорошено⁸⁶.

По цьому в документі історичні відомості про козаків закінчуються, і це логічно, адже Бургуен (на відміну від Сокольніцького, який кільканадцять років провів в еміграції й тому не мав актуальної інформації) добре знав, що після знищення Січі запорожців як зорганізованої сили більше не існувало. Однак Борщак дописав до розповіді Бургуена вигадану фразу про “доконання української свободи” і “невдоволення [цим вчинком] у цілому народові” (третє речення). Бургуен говорив про славетне минуле козацтва, від якого залишилися спогади. Натомість Борщак намагався переконати читача, що Бургуен застав не апатичний народ, більше не здатний на славетні чини в ім’я своєї незалежності, а серйозну силу, яку Франція могла використати у своїх інтересах. Тому він “додав” до розповіді Бургуена конкретні політичні рекомендації, що мали вказувати на зацікавлення Франції в підтримці української самостійності й на важливість України для Наполеонової політики:

⁸⁶ Поп.: “Par les mêmes temps, la Kiovie était occupée par les Cosaques d’Ukraine et l’embouchure du Dnieper par les Cosaques Zaporogues plus rapprochés des bords de la mer Noire que les premiers; ils avaient le même chef et n’en différaient que par l’usage où ils étaient et ne point souffrir de femmes parmi eux et de se recruter en levant des jeunes garçons sur les frontières de leurs voisins. Leur attachement pour l’indépendance leur fit successivement rechercher et quitter l’alliance des Russes, des Suédois et des Tartares; ils en reçurent les éloges les plus flattants pour leur courage, on ne cessait surtout de célébrer l’intrépidité des Cosaques Zaporogues et cependant ont cru devoir supprimer leurs privilèges; ils les réclamèrent et en 1775 ils furent enveloppés, détruits ou dispersés” (AN, AF IV, carton 1696/5, f. 8–9).

Цим невдоволенням, на думку Бургуена, слід покористуватися і вислати на Україну агентів у подобі купців, які “таємно та вмילו під’юджували б населення, нагадуючи про славетне минуле й мізерну сучасність. У свій час, коли політична кон’юнктура приведе до відвертої війни між Францією і Росією, повстання на Україні буде одним з чинників перемоги [...]”⁸⁷.

Крім цієї дописки, Борщак замінив термін “козаки”, що його вживає Бургуен стосовно населення Придніпров’я, на етнонім “українці”, а це не виправдано при цитуванні автентичних джерел, бо вжиті автором документа етноніми є кодом для з’ясування того, яким чином соціальна уява певного народу маркувала інші народи на момент створення цього документа. Втім, міфологічні додатки Борщака до розповіді Бургуена цитують, немов правдиві документальні свідчення, сучасні науковці⁸⁸ та, що значно небезпечніше за наслідками, – заклопотані повнотою висвітлення національної історії, але не надто вимогливі щодо її документального обґрунтування наставники шкільної молоді⁸⁹.

Характерним для архівних фальсифікацій Борщака є вставлення вигаданих ним уривків у реальні, але змістово інші, ніж подає цей дослідник, документи. Наприклад, описуючи джерела уявлень французьких урядовців про українських козаків, Борщак писав:

⁸⁷ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 39.

⁸⁸ Див., наприклад: Борисенко В. Й. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття, 2-ге вид. Київ 1998, с. 387; Реєнт О. П. Європейська дипломатія й Україна, с. 280; Гончар Б., Захарчук О. Наполеон і Україна // *Діалог. Україна – Франція*. Київ 2002, с. 74; Іваненко О. А. Політичні та економічні передумови співробітництва Франції і України в культурній сфері (кінець XVIII – початок XIX ст.). // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*, вип. 4. Київ 2003, с. 88.

Водночас приємно спостерігати, що мої розвідки, як і праці інших сучасних істориків, зокрема вже згаданого Ф. Бокура, спричинилися до початку переоцінки внеску І. Борщака в українську історіографію. Зокрема, О. Захарчук погодився з аргументами щодо неможливості трактування меморандумів М. Сокольніцького як таких, що мали на меті запропонувати Наполеонові створення незалежної від Речі Посполитої Української держави (див.: Захарчук О. Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольніцького // *Україна дипломатична*, вип. 7. Київ 2006, с. 377–378; його ж. Наполеонознавство у дослідженні українських вчених // *Третій міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: *Доповіді та повідомлення*: в 3 т., т. 3. Луцьк 2008, с. 486–487, 489).

⁸⁹ Див., наприклад: Шах Т. Україна у планах Наполеона // *Мандрівець* (Тернопіль 2006/5) 71–72.

Хтось із урядовців Міністерства закордонних справ накреслив меморіал для Наполеона, де аналізував завдання французької закордонної політики. Меморіал не підписаний, точної дати на ньому немає, і взагалі це швидше нескінчений бруїлон [чернетка]. Проте цікаво там можна прочитати таке: “Останній гетьман України та його край перейшли у володіння Росії. Ось і вислід для народу, що повірив у приязнь Росії та довірився їй. Але приневолити вільну націю не значить ще вбити її. Козацька нація, що стільки прислужилася для могутності Росії, зручно підтримана, може легко відділитися від неї [...]”⁹⁰.

Борщак зробив посилання на Архів Міністерства закордонних справ, серію “Різні меморандуми і документи”, підсерію “Польща”, том 28, аркуші 133–134 (с. 116). Відзначивши, що на вказаних аркушах поміщено рукопис від 3 жовтня 1805 р. під назвою “Рапорт п. Дюбуше, агента-розвідника у Варшаві”, який має цілком відмінний від згаданого Борщакком зміст, звернімо увагу на єдиний у цій справі документ, відповідний часові й сюжету уривка, що його він цитує. Однак це не чернетка якогось меморандуму, написаного французьким дипломатом, а рукописна копія кількох сторінок із брошури “Жодного міцного і тривалого миру без реставрації Польщі, або Роздуми польського капітана Шарля [тобто Кароля] Моллера”⁹¹. Її автор подав загрозливий образ політики Росії, яка прагне загарбати Фінляндію, Швецію, Туреччину:

Отже, Греко-Російська імперія, що її задумав Іван [Грозний], підготували Петро I і Катерина [II], розширюватиметься і загрожуватиме всьому європейському континентові⁹².

Щоб зупинити російську експансію, Моллер пропонував відновити Річ Посполиту в межах до 1772 року, повернути Туреччині Азов, Очаків і Крим, а Швеції – Прибалтику. Жодної згадки про Україну в цій брошурі немає, але з огляду на контекст вона могла б тут бути, тож зрештою Борщак і дописав її, запозичивши, можливо, з такого першоджерела, як датоване 1811 р. повідомлення одного з польських агентів французького уряду, який зазначав:

⁹⁰ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 37.

⁹¹ AD, MDD, Pologne, vol. 28, f. 128–130 [Point de paix solide et durable sans la restauration de la Pologne ou Réflexion du capitaine polonais Charles Moller. Paris, chez Desenne, an XI].

⁹² Пор.: “Alors, l’Empire Grec-Russe conçu par Iwan, préparé par Pierre I^{er} et Catherine, s’élèverait et menacerait tout le continent de l’Europe” (AD, MDD, Pologne, vol. 28, f. 128).

Якщо розпочнеться війна, козаки, які невдоволені [обмеженням своїх свобод російським урядом], будуть погано битися і їх можна буде легко підняти на повстання, пообіцявши їм незалежність⁹³.

На перший погляд, особливо переконливим аргументом на користь гіпотези І. Борщака може здатися його оповідь про зустріч французького посла в Стамбулі дивізійного генерала Ораса Франсуа Себастьяні з депутацією запорожців, яка буцімто відбулась у вересні 1805 р., під час поїздки дипломата до місця свого призначення через Галац, Браїлів і Констанцу. Борщак писав:

Себастьяні урочисто обіцяв козакам “по розгромі Росії, відвічного ворога свободолюбивих народів” повернути “стародавні вільності, в захист яких віднині стоятиме великий цесар Наполеон”. Себастьяні дав запорізькій делегації якусь суму грошей і навіть “відповідні прокламації” для поширення їх близькими на Україні. На превеликий жаль, цих прокламацій немає ніде в Парижі. Може хтось знайде їх колись на Україні чи в Румунії, або в Туреччині⁹⁴.

Однак пошуки цих прокламацій – марна трата часу, бо в цьому випадку маємо справу з найгіршим з наукової точки зору *третьим типом фальсифікації історичного джерела*, що його практикував Борщак. Наведене ним посилання на Архів Міністерства закордонних справ, серію “Політична кореспонденція”, підсерію “Туреччина”, справу 325, аркуш 211, було засобом “онауковити” цю фальшивку перед не обізнаними з французькими архівами читачами. Однак річ у тому, що справа 325 стосується кінця XIX ст., а вказаному Борщакком 1805 рокові відповідає справа 211. Можна припустити, що дослідник просто переплутав номери справ і аркуші (спр. 211, арк. 325), і тоді його можна було б звинуватити щонайбільше в неретельності. Але Борщака підвело погане знання історії французької дипломатії: генерала Себастьяні було призначено послом при Оттоманській Порті лише в червні 1806 р., а поїздки через Дунайські князівства він здійснив наприкінці липня – на початку серпня 1806 р., прибувши до Стамбула 9 серпня того-таки року⁹⁵. Початок дипломатичної

⁹³ *Campagne de Russie. Première partie: préliminaires de la campagne de Russie, ses causes, sa préparation, organisation de l'armée du 1^{er} janvier 1810 au 31 janvier 1812: en 4 vol. /* вид. L. Margueron, т. 3. Paris – Limoges 1897, с. 111.

⁹⁴ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 40.

⁹⁵ Див.: Driault E. *La Politique orientale de Napoléon: Sébastiani et Gardane (1806–1808)*. Paris 1904, с. 56–58.

місії Себастьяні (з червня по грудень 1806 р.) висвітлюють документи, поміщені в наступній, 212-й, справі (документи, зібрані в серії “Політична кореспонденція”, розміщено за хронологічним принципом). Уважно проглянувши кілька разів усі звіти Себастьяні щодо подорожі до Стамбула й навіть ті, які присвячено першим місяцям його перебування в Туреччині, не вдалося виявити не те що жодної згадки про зустріч французького посла із запорожцями, але й натяків на можливість залучення козаків до боротьби з Росією. Це листування натомість сповнене побоювань, що Росія може підбурити православне населення правобережжя Дунаю до повстання проти Порти, а отже, дипломати Наполеона мали б розглядати православних козаків радше як дестабілізаційний, а не корисний для політики Франції чинник⁹⁶. Ще одним доказом того, що Себастьяні не зустрічався з українськими козаками, є депеші російського посла в Стамбулі Андрія Яковича Італінського, агенти якого стежили за кожним кроком новопризначеного французького дипломата під час його подорожі до Стамбула. Повідомляючи в Санкт-Петербург, що Себастьяні зустрічався у Волощині з багатьма особами, яких сподівався налаштувати проти Росії та схилити на бік Франції, Італінський вочевидь не зміг би оминати увагою зустрічі французів із запорожцями, якби вона справді мала місце⁹⁷. Одне слово, всі обіцянки Себастьяні запорожцям є історіографічною фальсифікацією, яку марно шукати в архівах не лише Франції, а й інших країн. Тож питання, чи міг вважати французький імператор корисними для своїх інтересів рештки української козацької вольниці, які ще перебували на початку XIX ст. на території Дунайських князівств (т. зв. Задунайська Січ), загалом не існує, бо документального підтвердження наявності такого інтересу з боку французів не маємо.

Однак влада метанаративів, котрі панують у сучасному українському історіографічному середовищі, над способом, у який представники цього середовища конструюють минуле, є такою сильною, що зовсім не дивно, що оповідь про обіцянки французького імператора запорожцям й далі періодично поновлюється на сторінках праць вітчизняних авторів⁹⁸. Мало того, завдяки багатій фантазії окремих

⁹⁶ AD, CP, sous-série “Turquie”, vol. 212, 213.

⁹⁷ Див.: Петров А. Н. *Война России с Турцией 1806–1812 гг.: в 3 т., т. 1: 1806 и 1807 гг., Михельсон и Мейндорф*. Санкт-Петербург 1885, с. 34–49.

⁹⁸ Див., наприклад: Гончар Б., Захарчук О. *Наполеон і Україна*, с. 74.

представників української історичної спільноти сюжет про зацікавлення французького імператора задунайцями продовжує розвиватися в такій гротескній формі, яка, мабуть, не могла і наснитися І. Борщакові. В опублікованому 2007 р посібнику для студентів-істориків Петро Михальчук та Іван Куций не посоромилися написати, що в 1812 р. (sic!)

Наполеон прагнув заручитися підтримкою задунайських козаків. Для цього ще на початку війни він налагодив зв'язки з Задунайською Січчю. Через своїх агентів він надіслав туди гроші, щоб заохотити козаків стати безпосередніми учасниками походу на Росію. Однак задунайці не вірили у щирість “визвольних” закликів Наполеона. Зокрема, в агітаційних прокламаціях він запевняв, що відновить українську державність у статусі незалежної “братньої” Франції республіки⁹⁹.

Чи то козаки виявилися надто гордими, щоби прийняти з рук Наполеона незалежну Україну у формі братньої щодо Французької імперії республіки, чи то імператор був недостатньо наполегливим і щедрим у домаганні підтримки з їхнього боку, але подякуймо авторам посібника за те, що задунайці все ж не взяли участі у війні 1812 р. Чи, радше, поки що не взяли... Адже “завдяки” некомпетентним історикам завжди є шанс, що козаки таки вирушать на Москву¹⁰⁰.

На мою думку, головною причиною настільки істотного спотворення минулого І. Борщаком та його ідейними послідовниками є спосіб популяризувати національну історію шляхом підміни фактів патріотичними міфами. Саме такий підхід, сформований політичними обставинами, в яких жив і творив Борщак, спонукав цього талановитого й плідного дослідника визначити тему своїх студій як “Наполеон і Україна”. Тільки таким чином він міг акцентувати важливість українського питання – чи, радше (за браком на початку XIX ст. сформульованої ідеї самостійності і власне національного руху), земель, замешкуваних етнічними українцями – для зовнішньої політики Франції. Однак через таку сенсаційну постановку проблеми вже в момент свого народження це дослідження “успадкувало” найгірші вади міфу про “Наполеона і Польщу”.

⁹⁹ Михальчук П. А., Куций І. П. *Нова історія України*: в 2 ч., ч. 2. Тернопіль 2007, с. 240.

¹⁰⁰ Adadourov V. La création d'un mythe ukrainien sur Napoléon dans les travaux d'Ellie Borschak et le fonctionnement de ce mythe dans le discours historique en Ukraine // *Attentes et sens autour de présence du mythe de Napoléon aujourd'hui* / ред. J. D. Poli, передм. J. Tulard. Ajaccio 2012, с. 94–96.

Свого часу засновник і багатолітній редактор паризьких “Історичних зошитів”, знакова постать польської історіографії Єжи Гедройць писав, що “історія Польщі є однією з найбільш забреханих історій, які я знаю”. Під “забреханістю” вчений розумів залежність історичного нарративу від національних стереотипів і міфів, цілеспрямоване уникання тем, неприємних для поляків, а також полоноцентризм, тобто підхід до наукових проблем згідно з моделлю “слон і польське питання”¹⁰¹. Та чи вистачить нам, українським історикам, такої ж мужньої відвертості, щоб визнати, що наша історіографія є, ймовірно, не менш забреханою, оскільки й досі апелює до авторитету “слонів” і живиться націєцентричними міфами замість зосередитися виключно на дослідженні документальних свідчень? В інтерв'ю, даному з нагоди публікації його фундаментального дослідження “Український трикутник. Шляхтич, царат і простолюд у Волині, Поділлі та Київщині, 1793–1914 рр.”¹⁰², відомий французький дослідник Даніель Бовуа слушно зауважив, що “вважає найважливішим завданням для істориків Центрально-Східної Європи обґрунтоване архівними документами розвінчання псевдоісторії”¹⁰³. Безумовно, що – з огляду на істотно заміфологізований стан національного історичного дискурсу – це завдання є актуальним також в українській історіографії.

Про яку історію ставлення наполеонівської Франції до південно-західного пограниччя Російської імперії можемо довідатися з праць Борщака? Про історію, улесливу для національного его, але водночас настільки віддалену від реальності, наскільки невідповідними повсякденному життю середньовічної людини були твори агіографічної літератури. “Чи не думав Наполеон на самому початку кампанії 1812 року рушити на Україну, як це зробив 100 років раніше Карл XII?” – так сформулював наукову проблему Борщак, слушно зауваживши при цьому, що “відповісти на це категорично дуже важко в сучасному стані наполеонівської історіографії”¹⁰⁴. Щоб дати

¹⁰¹ Pomorski J. Wyrzec się złudzeń, nie rezygnować z marzeń. Jakiej historiografii Polacy potrzebują? W 40-lecie “Zeszytów Historycznych” Jerzego Giedroycia // *Tygodnik Powszechny* (Warszawa, 5 stycznia 2003).

¹⁰² Див.: Beauvois D. *Trójkąt ukraiński: Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914* / перекл. з фр. К. Rutkowski. Lublin 2005.

¹⁰³ Demokracji szlacheckiej nie było. Rozmowa z Danielem Beauvois // *Gazeta Wyborcza* (Warszawa, 27 stycznia 2006).

¹⁰⁴ Борщак І. *Наполеон і Україна*, с. 91.

відповідь на це питання, Борщак написав кілька оригінальних праць, одна з яких, “Наполеон і Україна”, стала широко відомою. Однак, попри це, чи не найпарадоксальнішою в сучасному стані дослідження визначеної Борщакі проблеми є та обставина, що праці останнього зовсім не наближають історичну науку до розуміння епохи, численні свідчення про яку залишились “ув’язненими” у грубих архівних фоліантах, де на обкладинках витиснено золотих орлів Наполеона. При цьому обсяг і якість джерельних матеріалів, до яких не мав доступу, про які не знав чи якими, ймовірно, знехтував з певних міркувань Борщак, значно перевершує експлікативні можливості запропонованої цим дослідником історичної моделі. Остання, немов сумнозвісне “прокрустове ложе”, апріорно відсікла чи невідомо спотворила всі факти, які не відповідали націєцентричній схемі витлумачення минулого, якої дотримувався Борщак.

Прикметно, що радянські історики, які “з’їли собаку” на викритті “реакційної сутності української буржуазної історіографії”, не гребували, однак, цитувати наведені у праці “Наполеон і Україна” псевдофакти і, хоча витлумачували їх із протилежних поглядів Борщака ідеологічних позицій, вважали їх важливим доказом намірів Наполеона загарбати південно-західну частину Російської імперії¹⁰⁵. Причиною такого відносно легкого перенесення на радянське історіографічне поле даних, популяризованих українським еміграційним дослідником, було, безумовно, те, що радянські автори, подібно до Борщака, ставилися до історії лишень як до “служниці політики”. Про заполітизованість історичного нарративу Борщака чи не найкраще свідчить те, що наведені у праці “Наполеон і Україна” псевдофакти й донині використовуються як докази в затятих суперечках прихильників і противників євроатлантичного вибору України. Перші з них побиваються за нереалізованою історичною можливістю ввійти до “цивілізованої” Європи¹⁰⁶, інші ж, навпаки, не жалкують

¹⁰⁵ Див.: Буцик А. К., Стрельський В. І. *Великий патріотичний подвиг (Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 р.)*. Київ 1962, с. 8–10; Котов В. Н. Загарбницькі плани Наполеона I відносно України та їх крах у 1812 році // *Вісник Київського університету. Серія “Історія і право”*, вип. 7. Київ 1965, с. 84–85; Абаліхін Б. С. *Український народ у Вітчизняній війні 1812 р.* Київ 1962, с. 7–8; Абаліхін Б. С. *Отечественная война 1812 г. и украинское казачество // Українське козацтво: Витоки, еволюція, спадщина*, вип. 2. Київ 1993, с. 49–50.

¹⁰⁶ Див.: Янішевський Р. Україна могла входити до складу Франції // *Молода Галичина*,

темних тонів, щоб зобразити руїну, до якої міг допровадити українців “підступний західний завойовник”, маючи намір насильно зруйнувати їхню дружбу зі “старшим російським братом”¹⁰⁷.

Щоби бути до кінця щирим, мушу визнати, що, задумуючи це дослідження, мислив його, подібно до Борщака, як пояснення ставлення Наполеона до проблеми незалежності України. Та чим глибше занурювався в обрану дослідницьку проблему, тим більше усвідомлював ненауковість такого підходу. Однак лише після того, як було перегорнуто тисячі сторінок архівних і опублікованих свідчень епохи, я зважився (ризикуючи накликати на себе безпідставні закиди щодо небажання підмінити любов’ю до батьківщини любов до істини) віддати елементарну шану поглядам діячів, які були авторами цих документів. Тільки чутливість історика до історичних контекстів і розуміння того, що зафіксований у документах “акт мовлення є невіддільний від повсякденного світу суспільних уявлень і практик, у якому існували актори і автори текстів”, спроможні якщо не усунути, то суттєво обмежити ваду традиційної історіографії, яка прагне до

суворого відокремлення та спрощення своїх об’єктів через те, що витворення наукового місця, яке передує будь-якому аналізу, співвідноситься з необхідністю мати змогу перемістити в наш час досліджувані об’єкти, які, щоби зробити їх транспортабельними, треба повністю вилучити з [соціокультурного] поля їхнього існування¹⁰⁸.

Щоб уявити французького імператора, його дипломатів та генералітет такими, якими вони були насправді, а не такими, якими нам сьогодні хотілось би їх бачити, цим людям слід заздалегідь вибачити те, що вони не здогадувалися, що через два століття на сході Європи існуватиме розлога держава Україна. Щоправда, у низці нарративів французьких урядовців й їхніх інформаторів натрапляємо на поняття “Україна” (у листуванні Наполеона 1812 р. його вжито тричі), однак його політичний і географічний зміст є істотно відмінним від загальноприйнятих у сучасній історіографії понять “українське питання” й “українські землі під владою Росії”. Для Наполеона і його співвітчизників Україна була лише однією з окраїнних

ч. 22 (Львів, 25 лютого 2003).

¹⁰⁷ Соколов Л. Наполеон Бонапарт – борець за волю України // його ж. *Осторожно: “Українство”!* Москва 2009, с. 172–174.

¹⁰⁸ Certeau M., de. *L’invention du quotidien*. 1: *Arts de faire*, 2-ге вид. Paris 1990, с. 38–39.

провінцій Російської імперії, вузькою смужкою землі вздовж течії Дніпра, від Києва до Катеринослава, яка граничила з іншими провінціями – Волинню, Поділлям, Таврійським краєм. Ці нещодавно приєднані до Російської імперії провінції уявлялися їм як площина запеклого й відносно свіжого суперництва між різними імперськими спільнотами: Польсько-Литовською державою з одного боку, Оттоманською Портою з другого, Московським царством і його історичною спадкоємицею – Росією – з третього боку. Подібно до урядів тих держав, які в попередніх віках змагалися за володіння цими землями, французькі діячі доби Наполеона теж дивилися на них виразно імперським поглядом, сприймаючи їх як важливу частину гігантської буферної зони. Західна частина цієї зони, між Одрою, Західним Бугом і Німаном, від моменту Тільзитського миру 1807 р. становила периферію щодо Франції, а східна, яка простягалася до Західної Двіни, Дніпра та Азовського моря, відігравала таку саму роль щодо Росії. Щоб реорганізувати східноєвропейський простір на користь власної імперії, Наполеонові слід було розірвати зв'язки західної периферійної зони Російської імперії з її центром і створити нові зв'язки згаданої зони – з Францією. У цьому випадку поняття “периферія” чітко пов'язувалося зі схемою організації простору, в якій підлеглість низки окраїнних територій щодо імперських центрів створювала для Франції та Росії їхні, залежно від конкретних історичних обставин, оборонні чи наступальні “пояси”¹⁰⁹. Тож застосування термінів “окраїни” та “пограниччя” відповідає обраній у дослідженні оптиці історичного дослідження, яке прагне по-новому оцінити роль цих територій у змаганнях великих імперських спільнот. Значною мірою така термінологія пов'язана зі змістом документальних джерел, укладених інформаторами Наполеона, які намагалися переконати французького імператора, що без опанування окраїнних провінцій Російської імперії неможливо завдати нищівного удару в її історичне серце.

Таким чином, документальні свідчення змусили мене відмовитися від початкового задуму й немов накиннули нову концепцію дослідження. Це був саме той випадок, коли документ створив історика,

¹⁰⁹ Див. роздуми сучасного польського політолога про перспективність застосування дихотомії “центр” – “окраїни” в сучасних дослідженнях історії Російської імперії: Głębocki H. *Kresy Imperium: Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII – XXI wiek)*. Kraków 2006, с. 7–14.

а не історик, якому було не до снаги розпрощатися зі звичкою пояснювати минуле з погляду логіки свого часу, намагався вставити слова минулого в мову сьогодення. Той ідеологічний шаблон, котрого дотримувався І. Борщак, було зруйновано силою документальних свідчень, які, завдяки своїй семантичній специфічності, дали можливість збагнути і пояснити історичні особливості ставлення політичної та військової еліти наполеонівської Франції до окраїн Російської імперії. Головною джерельною базою дослідження стали майже півтисячі рукописних документів, авторами яких були сам імператор Наполеон, міністри та послы, військові чини і політичні діячі Франції та інших країн. Частину згаданої документальної спадщини було опубліковано (листування самого Наполеона і його славнозвісного міністра зовнішніх відносин Шарля Моріса Талейрана, маршала Луї Ніколя Даву та, частково, французьких резидентів у Варшаві). Переважну ж більшість цих листів, рапортів, записок, меморандумів, топографічних карт тощо я розшукав у архівах Франції, Австрії, Польщі, України, використавши їх у процесі наукової реконструкції. Цитування цих документів українською мовою здійснюю з одночасним наведенням їхнього тексту мовою оригіналу у примітках. Щоб не повторювати помилок, допущених різними дослідниками при роботі з джерелами, ті документи, котрі не були оприлюднені згідно з вимогами археографії, цитую за тим самим принципом.

Принагідно складаю глибоку і щирю подяку різним особам та інституціям, завдяки сприянню яких я мав можливість вести масштабні архівні розшуки, а саме: Міністерству закордонних справ Франції, й особисто колишньому секретареві посольства Франції в Україні п. д-ру Олів'є Гійому, Фонду Дому наук про людину (Fondation Maison des sciences de l'homme, Paris, France) – за уможливлення тривалих досліджень у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ (Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères), Національному архіві (Archives Nationales) та архівних фондах Історичної служби Міністерства оборони (Service historique de la Défense) Франції; католицькому Інституту “Янінеум” (*Janineum*) у Відні, й особисто п. mgr. Анні Глазер, – за можливість праці в Домашньому, придворному і державному архіві (Österreichische Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staats-Archiv) та Військовому архіві (Österreichische Staatsarchiv, Kriegsarchiv) Австрії; фундації *Artes Liberales*, й особисто п. проф. Єжи Аксеру, – за нагоду вести аналогічну діяльність в Архіві

давніх актів (Archiwum Główne Akt Dawnych) у Варшаві та Бібліотеці Чарториських (Biblioteka Czartoryskich) у Кракові. Теплі слова подяки висловлюю також завідувачці відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України у Львові п. д-р Мирославі Дядюк, яка люб'язно посприяла дослідженню колекції князя Александра Сапєги – уродженця Східної Європи, який удостоївся честі стати царедворцем французького імператора.

Велику увагу в моїй праці приділено також опублікованим документам. Передусім ідеться про автентичні видання доби Наполеона – політичну публіцистику й історичні дослідження, які було створено переважно (хоч і не завжди¹¹⁰) на замовлення уряду Франції¹¹¹, описи подорожей¹¹², написані у XVIII – на початку XIX ст., наукові праці¹¹³, а також географічні карти¹¹⁴, якими користувалися французькі

¹¹⁰ Un Français [Rolandre]. *Concordat européen ou Projet de pacification générale et de paix perpétuelle*. Metz 1812.

¹¹¹ [Rocques] de Montgaillard J. G. *Seconde guerre de Pologne*; [L[esur Ch. L.]. *De la politique et des progrès de la puissance russe*. Paris 1807; його ж. *Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX^e siècle*. Paris 1812; його ж. *Histoire des Cosaques, précédée d'une Introduction*.

¹¹² M[asson Ch. F.]. *Mémoires secrets sur la Russie*; [Racault] de Reuilly J.-J. *Voyage en Crimée*; [Antoine de Saint-Joseph I.] *Essai historique sur le commerce et la navigation de la mer Noire ou Voyage et entreprises pour établir des rapports commerciaux et maritimes entre les ports de la mer Noire et ceux de Méditerranée*. Paris 1805.

¹¹³ Büsching A. F. *Nouveau traité de géographie*: en 14 vol., т. 2: *Russie, Prusse, Pologne*. Züllichow 1768, с. 237; його ж. *Vorbereitung zur Europäischen Länder- und Staatenkunde*. Neuttlingen 1804; Castéra J. H. *Histoire de Catherine II, impératrice de Russie*: en 2 vol. Paris, an VIII de la République (1800); його ж. *Description de toutes les nations de l'Empire de Russie*: en 2 vol. St.-Petersbourg 1776; його ж. *Geographisch-physikalische und natürliche Beschreibung des Russischen Reichs*: in 3 Bd. Königsberg 1797–1800; Hempel F. *Description de tous les peuples qui se trouvent sous la domination bienfaisante d'Alexandre I^{er}, Empereur de toutes les Russies*. Paris 1803; Le Clerc N. G. *Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie moderne*: en 3 vol. Paris – Versailles 1783 – an II de la République Française (1793); Lévesque P. Ch. *Histoire de Russie*: en 8 vol. Hambourg – Brunswick 1800; Rulhière Cl. C. *Histoire de l'anarchie en Pologne et du démembrement de cette république*: en 5 vol. Paris 1807; Storch H. *Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie à la fin du dix-huitième siècle*: en 2 vol. Bâle – Leipzig 1800–1801; Voltaire. *Histoire de Charles XII*. Paris, an X de la République Française (1802).

¹¹⁴ *Carte de la Pologne et de la partie de la Russie d'Europe comprise entre Vilna, Moscou et St. Petersbourg* / вид. E. Mentelle, membre de l'Institut, et P. G. Chanlaire, l'un des auteurs de l'Atlas national. 1812; *Carte de la Russie Européenne en LXXVII feuilles* / виготовлено в Dépôt général de la guerre. Paris MDCCCXII; *Carte de la Russie d'Europe, avec l'empire d'Autriche, la Suède, le Danemark et la Norvège, la Prusse, le Grand duché de Varsovie,*

політичні та військові діячі, особливо ж урядові аналітики, укладаючи на початку XIX ст. “Статистичні описи” Росії. Непересічне значення для дослідника наполеонівської доби мають видані в різний час збірки документів, передусім багатотомна епістолярна спадщина Наполеона¹¹⁵, французьких військових і дипломатів¹¹⁶, письмові свідчення російських урядовців, малоросійських і польських дворян, які тією чи іншою мірою оцінювали інтерес Франції до західного пограниччя своєї держави¹¹⁷. Окрему групу письмових джерел

les provinces Illyriennes et une partie de la Confédération du Rhin et de la Turquie d'Europe / накреслив P. Lapie, вигравіював і опубл. P. A. F. Tardieu. Paris 1812.

¹¹⁵ *Correspondance de Napoléon I^{er}, publiée par ordre de Napoléon III*: en 32 vol., т. 14, 21–24. Paris 1863–1868; *Correspondance générale de Napoléon Bonaparte, publiée par la Fondation Napoléon*: en 15 vol., т. 3: *Pacifications 1800–1802*; т. 4: *Ruptures et fondations 1803–1804*; т. 12: *La campagne de Russie (1812)*. Paris 2006; 2007; 2012.

¹¹⁶ Выдержки из писем, высланных в 1812 г. из “Великой армии” Наполеона, из России во Францию, и не дошедших по назначению, как задержанные “черным кабинетом” Наполеона или почтой в Гамбурге / перекл. з фр. // *Русская старина*, т. 154. Санкт-Петербург 1913, с. 420–424; *Отечественная война 1812 года* / ред. В. И. Харкевич. Отдел 2: *Бумаги, отбитые у неприятеля*, т. 1. Санкт-Петербург 1903; *Причины, заставившие Наполеона идти на Москву: Неопубликованное письмо Наполеона* / вид. Ф. Бокур // *Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники. Проблемы: Материалы X Всероссийской научной конференции, 3–5 сентября 2001 г.* Бородино – Москва 2002, с. 39–43; *Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon 1800–1809* / вид. P. Bertrand. Paris 1889; *Campagne de Russie (1812)*: en 5 vol.; *Campagne de Russie. Première partie, 1812. La guerre de Russie; Instrukcje i depesze rezydentów francuskich w Warszawie 1807–1813*.

¹¹⁷ *Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года* / собранные и изданные по поручению Его Императорского Высочества великого князя Михаила Александровича под редакцией К. Военского: в 3 т. т. 1 [= СИРИО, т. 128]. Санкт-Петербург 1909; Булгаков А. Я. *Письма // Русский архив* 4 (Москва 1866/5) 703–735; *Внешняя политика России XIX–XX веков. Серия 1*: в 6 т., т. 6; *Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I*: в 4 т. / ред. А. Трачевский, т. 1, 2, 4 [= СИРИО, т. 70, 77, 88]. Санкт-Петербург 1890, 1891, 1893; *Посольство графа П. А. Толстого в Париже в 1807 и 1808 гг. От Тильзита до Эрфурта* / ред. Н. К. Шильдер [= СИРИО, т. 89]. Санкт-Петербург 1893; Кутузов М. И. *Письма, документы* / упоряд. Н. И. Рязанов. Москва 1989; Ленгинов Н. М. 1812-й год. Из писем к графу С. Р. Воронцову // *Русский архив* 50 (Москва 1912/4) 481–547; *Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.)* / упоряд. Н. Ф. Дубровин. Санкт-Петербург 1882; *Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его императорского Величества канцелярии* / ред. Н. Дубровин, вып. 2. Санкт-Петербург 1889; *Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами в 15-ти томах* /

становлять щоденники та спогади осіб, які тією чи іншою мірою були причетні до реалізації східноєвропейського напрямку зовнішньої політики Франції¹¹⁸.

вид. Ф. Мартенс, т. 14: *Трактаты с Францией*. Санкт-Петербург 1905; *Український народ у Вітчизняній війні 1812 року: Збірник документів* / упоряд. В. І. Стрельський, Г. Ю. Гербільський. Київ 1948; Маракуев М. И. Записки ростовца // *Русский архив* 45 (Москва 1907/5) 107–129; Роммель Х. *Пять лет из истории Харьковского университета* / вид. Я. Бялясний. Харьков 1868; Чайковский М. (Садук-Паша). Записки // *Киевская старина* 32 (Київ 1891/1) 40–72; Чуйкевич П. А. Примечания о Малороссии / вид. В. В. Кравченко // *Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник*, вип. 2. Харків 1999, с. 204–211.

¹¹⁸ Из записок барона Дедема / перекл. з фр. // *Русская старина* 103 (Санкт-Петербург 1900) 113–138; Линдемманн Ф. Л. Вольнская губерния в 1812 г. в мемуарах саксонского капитана / перекл. з нім. і публ. С. Н. Хомченко // *Минуле і сучасне Волині і Полісся*, вип. 41: *Україна та Волинь у наполеонівських війнах* / упоряд. А. Силук, О. Златогорський. Луцьк 2012, с. 247–248; Ложье Ц. *Дневник офицера “Великой армии” в 1812 году* / перекл. з фр. Москва 1912; *Французы в России. 1812 год по воспоминаниям современников-иностранцев: Сборник в 3 ч.* / упоряд. А. М. Васютинский, А. К. Дживелегов, С. П. Мельгунов; перекл. з фр. і нім., част. 2. Москва 1912; Aubernon J. *Considérations historiques et politiques sur la Russie, l’Autriche et la Prusse et sur les rapports de ces trois puissances avec la France et les autres états de l’Europe*, 2-ге вид. Paris 1827; Biot H. F. *Souvenirs anecdotiques et militaires* / вид. comte Fleury. Paris 1901; [Brandt H.] *Souvenirs d’un officier polonais: Scènes de la vie militaire en Espagne et en Russie (1808–1812)* / вид. A. Ernouf, Paris 1877; Bignon P. L. *Souvenirs d’un diplomate: La Pologne (1811–1813)*. Paris 1864; Caulaincourt A. A., de. *Mémoires du duc de Vicence*; [Dufour] de Pradt D. G. *Histoire de l’ambassade*; Fain A. J., de. *Manuscrit de l’an 1812, contenant le précis des événements de cette année, pour servir à l’histoire de l’empereur Napoléon*: en 2 vol., т. 1. Paris 1827; Gley G. *Voyage en Allemagne et en Pologne en 1806 et 1812*. Paris 1816; Grabowski J. *Mémoires militaires 1812–1813–1814*. Paris 1997; Las-Casès E., de. *Mémorial de Sainte-Hélène*; Marbot J.-B., de. *Mémoires*: en 3 vol. Paris 1892; Montesquiou de Fezensac R. E. *Journal de la campagne de Russie en 1812*. Tours 1849; Morski T. *Lettre à M. l’abbé de Pradt, ex-archevêque de Malines, ci-devant chevalier de l’ordre de la Réunion de Hollande et ambassadeur de France à la cour de Varsovie*. Varsovie 1815; Pils F. *Journal de marche d’un grenadier (1804–1814)* / упоряд. R. de Cisterne. Paris 1895; P[ui]busque L. G., de. *Lettres sur la guerre de Russie en 1812*. Paris 1816; Rapp J. *Mémoires d’aide de camp de Napoléon*. Paris 1823; Roos H. *Avec Napoléon en Russie. Souvenirs de la campagne de 1812*. Paris 1913; Saint-Denis dit Ali. *Souvenirs du seconde mameluck de l’Empereur* // *Revue des Deux Mondes* 63 (Paris 15 juin 1921) 767–792; Seruzier T. J., de. *Mémoires du colonel d’artillerie légère (1769–1823)* / вид. M. Lemièrre de Corvey. Paris 1823; Talleyrand Ch. M., de. *Mémoires*: en 5 vol., т. 1. Paris 1891; [Valot de] Beauvillier de Saint-Marçol P. L. *Mémoires sur l’expédition de Russie: Relation particulière et anecdotique* // *Mémoires secrets et inédits pour servir à l’histoire contemporaine*, т. 2. Paris 1825, с. 1–87.

Вищезгадані документальні свідчення дозволили реконструювати уявлення офіційних чинників Франції про східноєвропейський простір від моменту приходу до влади Наполеона Бонапарта (1799 р.), охарактеризувати наступні проекти економічної та військової експансії, висвітлити діяльність французької розвідки на південно-західному пограниччі Росії, а також відтворити логіку операцій на Волині під час кампанії 1812 р. Поряд із цими центральними проблемами дослідження висвітлено й десятки інших, менш масштабних питань, які привертали увагу французьких урядових чинників у контексті південно-західних окраїн Російської імперії аж до моменту падіння режиму Наполеона (1814 р.). Дослідження зосереджено на особах, які або самі визначали політику Франції щодо Східної Європи, або ж опосередковано, за допомогою своїх наративів, впливали на формування та реалізацію згаданого політичного курсу.